

Γεωγραφίες

Αρ. 29 (2017)

Γεωγραφίες, Τεύχος 29, 2017

ΕΞΟΥΣΙΑ ΚΑΙ ΧΩΡΟΣ ΣΤΟΥΣ DELEUZE ΚΑΙ GUATTARI: ΜΙΑ ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Δημήτρης Ιωάννου

ΕΞΟΥΣΙΑ ΚΑΙ ΧΩΡΟΣ ΣΤΟΥΣ DELEUZE ΚΑΙ GUATTARI: ΜΙΑ ΕΙΣΑΓΩΓΗ¹

Δημήτρης Ιωάννου²

Περίληψη

Αν και δεν ήταν πολιτικός φιλόσοφος ούτε, πολύ περισσότερο, γεωγράφος, αλλά αντίθετα αφοσιώθηκε στη συγκρότηση μιας σύνθετης μεταφυσικής η οποία μόλις τα τελευταία χρόνια αρχίζει να γίνεται κατανοητή σε όλο της το εύρος, ο Γάλλος φιλόσοφος Gilles Deleuze –και ιδίως το τμήμα του έργου του που γράφτηκε από κοινού με τον ψυχίατρο Félix Guattari– ασκεί εδώ και καιρό σημαντική επιρροή τόσο στις πολιτικές και κοινωνικές επιστήμες, όσο και σε αυτές του χώρου. Σε μια προσπάθεια να πιαστεί το νήμα της επιρροής αυτής από την αρχή, στο άρθρο επιλέγονται οι δύο πιο θεμελιώδεις ίσως έννοιες της πολιτικής (και της) γεωγραφίας, η *εξουσία* και ο *χώρος*, και διερευνάται πώς διαπλέκονται μεταξύ τους αλλά και πώς εντάσσονται στην ευρύτερη Ντελεζο-Γκουαταριανή κοινωνική οντολογία. Με βασικούς αφηγηματικούς άξονες την «Οικουμενική Ιστορία» που αναπτύσσεται στον *Αντι-Οιδίποδα* (για την εξουσία) και το κεφάλαιο του «Λείου και του Γραμμωτού» στο *Mille Plateaux* (για τον χώρο), γίνεται μια προσπάθεια ανάδειξης και αποσαφήνισης των πιο βασικών εννοιών που χρησιμοποιούν σχετικά οι Deleuze και Guattari και, κυρίως, της σημασίας και της χρησιμότητάς τους στην παρούσα συγκυρία.

Power and space after Deleuze and Guattari: An introduction

Dimitris Ioannou

Summary

Even though he was neither a political philosopher nor a geographer, but was instead devoted to constructing a complex metaphysical system that is only recently starting to be intelligible in all its scope, French philosopher Gilles Deleuze –and especially the part of its work co-written with psychiatrist Félix Guattari– has been an important influence to political, social and spatial sciences for some time now. In an effort to unwind the thread of said influence from the beginning, the article is structured around the two most fundamental concepts of political (science and) geography, *power* and *space*, to investigate how they are intertwined and how they fit into the broader Deleuzo-Guattarian social ontology. Taking as its central narrative axes the “Universal History” developed in *Anti-Oedipus* (for power) and “the Smooth and the Striated” plateau of *Mille Plateaux* (for space), the article tries to bring out and clarify the most basic concepts Deleuze and Guattari use in a relevant context and, most importantly, their importance and usefulness for the current conjuncture.

Εισαγωγή

Ο Michel Foucault είχε κάποτε πει πως «ο 21^{ος} αιώνας θα είναι Ντελεζιανός». Ο ίδιος ο Gilles Deleuze το πήρε για αστείο, απαντώντας πως ο φίλος του το είπε «για να κάνει όσους μας εκτιμούν να γελάσουν, και όσους μας απεχθάνο-

1. Το άρθρο αποτελεί αναθεωρημένη εκδοχή ενός κεφαλαίου της διδακτορικής διατριβής «Εξάρχεια 1974-2004: Σχεδιάσματα μιας Ντελεζιανής γεωγραφίας» η οποία είχε ως επιβλέπουσα την Ομότιμη Καθηγήτρια ΕΜΠ Μαρία Μαντουβάλου και υποστηρίχθηκε τον Μάρτιο 2016.

2. Δρ. Πολεοδομίας-Χωροταξίας, dioa23@gmail.com

νται *έξαλλους*». Όπως και να 'χει, τα πρώτα χρόνια του 21^{ου} αιώνα μάλλον δικαιώνουν την «προφητεία» του Φουκό, τόσο σε ό,τι αφορά την ενασχόληση ολοένα και διευρυνόμενων ακαδημαϊκών κύκλων με τον Ντελέζ, όσο και στην προφανή επιρροή του σε αναδυόμενα ρεύματα σκέψης και θεωρίες, ακόμα κι όταν αυτή μένει σιωπηρή. Μια από τις επιστήμες που έχουν αναμφίβολα επηρεαστεί είναι και η γεωγραφία, κυρίως μέσω των (εμμέσως ή ρητά σχετιζόμενων με τον Ντελέζ) θεωριών των Δικτύου Δρώντων του Bruno Latour κ.ά. και των συναρμολογημάτων του Manuel DeLanda,³ ενώ ιδίως το κοινό έργο του Ντελέζ με τον Félix Guattari περιγράφεται ολοένα και περισσότερο ως «γεωφιλοσοφία».⁴ Καθώς όμως, όπως έχει εξηγήσει αναλυτικά ο John Allen σε ένα παλιότερο βιβλίο του,⁵ σε ό,τι αφορά τον ανθρωπογενή χώρο τουλάχιστον «η εξουσία είναι εγγενώς χωρική και, αντίστροφα, η χωρικότητα είναι εμποτισμένη με εξουσία», στο άρθρο αυτό θα επιχειρήσω μια εισαγωγή στο ρίζωμα του Ντελεζιανού έργου ακολουθώντας αυτά τα δύο νήματα (που βέβαια αλληλομπλέκονται): της εξουσίας και του χώρου.

Για πολλά χρόνια ο Ντελέζ αντιμετωπιζόταν ως άλλος ένας «μεταμοντέρνος» φιλόσοφος, όπως πολλοί συμπατριώτες σύγχρονοί του που μοιράζονταν ένα αρκετά συγγενικό «αδιαφανές» στυλ γραφής. Ωστόσο ο Ντελέζ διέφερε σε αρκετά καθοριστικά σημεία από αυτούς.⁶ Καταρχάς, ελάχιστοι μπορούν να χαρακτηριστούν *φιλόσοφοι* με την παραδοσιακή έννοια, της αναζήτησης του έσχατου νοήματος του κόσμου σε όλο το εύρος της ανθρώπινης σκέψης και εμπειρίας –ελάχιστοι, αν όχι μόνος ο Alain Badiou. Κατά δεύτερον, είναι ριζοσπαστικά ρεαλιστής: σε αντίθεση με τους περισσότερους διανοητές του «μεταμοντέρνου» ή μεταστρουκτουραλιστικού ρεύματος, οι οποίοι ανήκουν στη μεγάλη ετερόκλητη παράδοση που δεν αποδίδει στην πραγματικότητα οντολογικό στάτους ξέχωρο από το ανθρώπινο μυαλό που την προσλαμβάνει (θεωρώντας, στη συγκεκριμένη περίπτωση, τον κόσμο και τις οντότητες που τον ενοικούν καθοριστικά διαμεσολαβημένες από τη γλώσσα ή τις κοινωνικές συμβάσεις), εκείνος ανήκει στους διανοητές που «αποδίδουν στην πραγματικότητα απόλυτη αυτονομία από το ανθρώπινο μυαλό, αδιαφορώντας τόσο για τις διαφορές ανάμεσα στο επιστητό και το μη-επιστητό, όσο και για τον ανθρωποκεντρισμό που αυτές συνεπάγονται». Τέλος, διαφοροποιούμενος από πολλούς άλλες ρεαλιστές φιλοσόφους, ο Ντελέζ είναι επίσης φανατικός αντι-ουσιωκράτης, με άλλα λόγια απορρίπτει την ιδέα ότι τα αντι-

κείμενα καθορίζονται από μια υπερβατική υπόσταση και αντίθετα υποστηρίζει πως η ταυτότητα των αντικειμένων διαμορφώνεται και διατηρείται από ενύπαρκτες, εμμενείς δυναμικές διαδικασίες.⁷

Σε αυτό το πλαίσιο, ο χώρος για τον Ντελέζ είναι πραγματικός, και όχι «απλώς» μια κατηγορία της νόησης (έστω και θεμελιώδης, όπως είναι για τον Kant). Όπως σημειώνει ο Arun Saldanha στο πρόσφατο βιβλίο του, «ο χώρος είναι διαφορά, πολλαπλότητα, αλλαγή και κίνηση, και όχι κάποιο διακριτό τυπικό πεδίο που υπάρχει για την πλαισίωσή τους». Και συνεχίζει, μνημονεύοντας την Doreen Massey, «αν η κριτική γεωγραφία συνέβαλε πάρα πολύ στην απονομιμοποίηση της ακόμα-ηγεμονικής εννοιολόγησης του χώρου ως στατικού περιέχοντος εξωτερικού σε κάθε διαδικασία, [...] ο Ντελέζ είναι μια από τις πολυτιμότερες φιλοσοφικές πηγές για τη συνέχιση και εξέλιξη αυτού του χειρήματος».⁸ Πράγματι: όσο κι αν το Ντελεζιανό οντολογικό σχέδιο μας προκαλεί να «τεντώσουμε» την έννοια του χώρου πολύ πέρα ακόμα και από το ήδη ευρύ πλαίσιο της «χωρικής στροφής» στις κοινωνικές επιστήμες, οι δύο τόμοι του *Καπιταλισμός και Σχειζοφρένεια* (και ιδίως το *Mille Plateaux*) προσφέρουν αρκετό στέρεο έδαφος, πάντα χρήσιμο για τους γεωγράφους.

Σε ό,τι αφορά τον έτερο όρο της αναζήτησής μας, την εξουσία, ο Ντελέζ επίσης δεν μπορεί να θεωρηθεί πολιτικός φιλόσοφος με τη στενή έννοια: δεν έχει ασχοληθεί με τους κλασικούς όπως ο Machiavelli, ο Hobbes ή ο Rousseau, ενώ ακόμα και τα πιο έκδηλα πολιτικά του κείμενα απέχουν πολύ από τα σχετικά πρότυπα. Ως εκ τούτου, δεν έχει πουθενά αναπτύξει κάποια «θεωρία της εξουσίας», ούτε –πολύ περισσότερο– κάποια συνεκτική χωρική/γεωγραφική ανάλυσή της. Ωστόσο, όπως σημειώθηκε προηγουμένως, το ενδιαφέρον του για τις διαδικασίες που επιτρέπουν την ανάδυση των μορφών ασχέτως πεδίου και κλίμακας αναφοράς, καθώς και η ενασχόλησή του (από κοινού με τον Γκουαταρί) με την ιστορία και τη γεωγραφία, έστω και μακροσκοπικά, μας επιτρέπουν να επισημάνουμε αρκετά πράγματα και να συναγάγουμε ακόμα περισσότερα που μπορούν να συναποτελέσουν μια ουσιώδη συμβολή στη σχετική συζήτηση.

1 Εξουσία (και χάρος;)

Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον ότι το βιβλίο του Ντελέζ με τις περισσότερες αναφορές στο θέμα της εξουσίας είναι η φερώνυμη μονογραφία του για τον Φουκό,⁹ αν και η σκέψη του δεύτερου για την εξουσία όφειλε πολλά, όποιος ο ίδιος παραδεχόταν, στο «υπέροχο βιβλίο [του Ντελέζ] για τον Nietzsche»,¹⁰ το *Νίτσε και η Φιλοσοφία* (1962). Για τον Ντελέζ, η σημαντικότερη ίσως νέα έννοια από αυτές που εισάγει ο Νίτσε είναι η «θέληση για ισχύ», όχι ως «μια ιδιαίτερη ψυχολογική ορμή, όπως η αγάπη για ισχύ που κινητοποιεί διάφορους πολιτικούς δρώντες», αλλά ως «η εμμενής αρχή με τους όρους της οποίας πρέπει κανείς να κατανοεί όλα τα ανθρώπινα ορμέφυτα».¹¹ Ακόμη γενικότερα, η θέληση για ισχύ γίνεται η εξηγητική αρχή όλης της υλικής πραγματικότητας που συλλαμβάνεται ως αποτελούμενη από κέντρα δύναμης (force) και όχι από στοιχειώδη σωματίδια. Οι αλληλεπιδράσεις μεταξύ δυνάμεων συνιστούν το φυσικό σύμπαν, και η εσώτερη, διαφορική και γενετική αρχή αυτών των αλληλεπιδράσεων είναι η θέληση για ισχύ.¹²

Για την κοινωνικοπολιτική ανάλυση, αυτή η σύλληψη του πεδίου δυνάμεων έχει ως αποτέλεσμα «μια πρωτο-αποδομητική έννοια της εξουσίας, σύμφωνα με την οποία η ισχύς του κάθε σώματος δεν εξαρτάται από το ίδιο, αλλά από τις σχέσεις με άλλα σώματα».¹³ Αν ένα σώμα επιδιώκει την αύξηση της ισχύος του, αυτό μπορεί να το επιτύχει με πολλούς τρόπους: απαλλοτριώντας την ισχύ κάποιου άλλου σώματος, συμμαχώντας μαζί του, θέτοντας περιορισμούς στη δράση του, κ.λπ.¹⁴ Στο Νίτσεικό έργο ο Ντελέζ βρίσκει και μια κανονιστική αρχή για την ηθική αξιολόγηση της εξουσίας. Όπως και στον Φουκό, η εξουσία συλλαμβάνεται ως γενετική, δηλαδή θετική και παραγωγική –σε αντίθεση με μια πιο παραδοσιακή (μαρξιστική, αλλά όχι μόνο) αντίληψη που τη θέλει αποκλειστικά περιοριστική και καταπιεστική. Πώς λοιπόν μπορεί κανείς, στην πράξη, να κρίνει μεταξύ «καλού» και «κακού» στην άσκηση της εξουσίας; Φυσικά, ο Νίτσε δεν «παίζει» με αυτούς τους όρους, γιατί επιδιώκει την κριτική του αξιολόγηση του παραδοσιακού αξιακού συστήματος. Κάνει όμως (στην Πρώτη Πραγματεία της *Γενεαλογίας της Ηθικής* που τιτλοφορείται ακριβώς «Καλός και κακός, καλός και Κακός»¹⁵) μια σαφή ποιοτική διάκριση μεταξύ της ηθικής του κυρίου και της μνησικακίας –της ηθικής του σκλάβου:

Για να υπάρξει η ηθική των σκλάβων χρειάζεται, πάντοτε και πριν απ' όλα, έναν εχθρικό εξωτερικό κόσμο· για να δράσει γενικά, χρειάζεται, για να μιλήσουμε με όρους φυσιολογίας, εξωτερικά ερεθίσματα –η δράση της είναι βασικά αντίδραση. Το αντίθετο συμβαίνει με τον τρόπο αξιολόγησης των ευγενών: σ' αυτήν την περίπτωση η αξιολόγηση δρα και αναπτύσσεται αυθόρμητα [...].¹⁶

Ο Ντελέζ, ανάγοντας τον πιο πάνω διαχωρισμό στο πρωταρχικό πεδίο δυνάμεων, διαχωρίζει τις δυνάμεις στις οποίες αντιστοιχούν αυτές οι ηθικές στάσεις (ή τρόποι αξιολόγησης) σε δύο είδη: τις δραστικές απ' τη μια μεριά, και τις αντιδραστικές απ' την άλλη. Οι πρώτες επιβάλλουν σε άλλες κάποιες μορφές δραστηριότητας, είναι κυρίαρχες και μετασχηματίζουσες· οι δεύτερες περιορίζονται από τις πρώτες, είναι δυνάμεις προσαρμογής ή διατήρησης. Εκτός λοιπόν από την ποσοτική διαφορά (ισχυρότερη/ασθενέστερη δύναμη), ο διαχωρισμός σε δραστικές και αντιδραστικές δυνάμεις προϋποθέτει και μια ποιοτική διαφορά (κυρίαρχη/κυριαρχούμενη, ενεργητική/παθητική) που, αφού οι δυνάμεις νοούνται μονάχα σε σχέσεις μεταξύ τους, προκύπτει ταυτόχρονα με την ποσοτική.

Αν όμως είναι έτσι τα πράγματα, πώς άραγε εξηγείται η ιστορικά συχνή υπερίσχυση αντιδραστικών δυνάμεων; Χρειάζεται μια ακόμη διάκριση, και ο Ντελέζ την επιχειρεί στο επίπεδο της θέλησης για ισχύ. Από τη στιγμή που η τελευταία είναι η εσώτερη αρχή της διπλής γένεσης που προκύπτει κατά το συσχετισμό δύο δυνάμεων, μπορεί και αυτή να χαρακτηρίζεται ποιοτικά, είτε ως καταφατική, είτε ως αρνητική. Το ενδιαφέρον στοιχείο εδώ, κριτικής σημασίας για τη Νίτσεική και κατ' επέκταση και για τη Φουκοϊκή γενεαλογία, όπως και για τη σχιζοανάλυση, είναι η ανεξαρτησία μεταξύ κατάφασης ή άρνησης (στο επίπεδο της θέλησης για ισχύ) και δράσης ή αντίδρασης (στο επίπεδο της δύναμης): ανώτερες, δραστικές δυνάμεις μπορεί να «κυβερνώνται» από αρνητική θέληση, και να γίνουν έτσι δυνάμεις εκμηδένισης (προφανές παράδειγμα: η ναζιστική πολεμική μηχανή) ή αντίθετα, κατώτερες, αντιδραστικές δυνάμεις μπορεί να διέπονται από θέληση κατάφασης, δηλαδή τάση μεγιστοποίησης της ισχύος τους, με αποτέλεσμα την παραγωγή σημαντικού πνευματικού ή άλλου έργου (γνωστό Νίτσεικό παράδειγμα: ο Χριστιανισμός). Η σχετικοποίηση των ηθικών κρίσεων που εισάγει αυτό το σχήμα στην ερμη-

νεία των ιστορικών εξελίξεων και, εν τέλει, στην κατανόηση του παρόντος, είναι πιθανά άβολη για τη διεξαγωγή πολεμικών, αλλά είναι μάλλον αναπόφευκτη.

Ο παρατηρητικός αναγνώστης θα έχει ήδη διατυπώσει μια ένσταση: μέχρι τώρα έχουμε κάνει λόγο για την *ισχύ* (*puissance*) και όχι για την *εξουσία* (*puissance*). Για τον Ντελέζ (και τον Γκουαταρί), η πρώτη αναφέρεται σε ένα φάσμα δυνατοτήτων, την «ικανότητα για υπαρξη» ή την «ικανότητα κάποιου να επηρεάσει ή να επηρεαστεί» και, άρα, στο *δυνητικό*, ενώ η δεύτερη σε «μία θεσμοποιημένη και αναπαραξίμη σχέση δυνάμεων, μια επιλεκτική στερεοποίηση δυνατοτήτων» και, άρα, στο *ενύπαρκτο*.¹⁷ Εξ αυτών προκύπτει πως η ισχύς ανήκει στα υλικά σώματα και είναι (παρά τη σχετικότητα της και την εξάρτησή της από το ευρύτερο πεδίο δυνάμεων) εσωτερική-ατομική,¹⁸ ενώ η εξουσία δεν μπορεί να ανήκει σε κανένα σώμα (παρότι μπορεί να είναι το αποτέλεσμα σχέσεων ισχύος), αλλά, ερχόμενη «απ' έξω», τα διαπερνά όλα –επηρεάζοντας, με τη σειρά της, τη σχετική ισχύ τους.

Εξ αυτών καταλαβαίνει κανείς πως το θέμα της δύναμης, της ισχύος και της εξουσίας είναι για τον Ντελέζ σύμφυτο με την οντολογία του. Ακόμα όμως και περιορισμένο στο υποσύνολο του αλλοπλαστικού στρώματος που αφορά το κοινωνικό με την ευρεία έννοια,¹⁹ το θέμα της εξουσίας διαπερνά, αν και σπανίως αναφέρεται ρητά, το σύνολο των δύο τόμων *Καπιταλισμός και Σχιζοφρένεια* που ο Ντελέζ συνέγραψε με τον Γκουαταρί. Αυτό είναι κάτι που ο Φουκό επισήμει στην εισαγωγή του για την αμερικανική έκδοση του *Αντι-Οιδίποδα*, όταν έγραφε πως ο «στρατηγικός αντίπαλος [του βιβλίου] είναι ο φασισμός [...] που μας κάνει να αγαπάμε την εξουσία, να ποθούμε αυτό ακριβώς που μας καταστέλλει και μας εκμεταλλεύεται».²⁰ Σε έναν πολύ ενδιαφέροντα διάλογο μεταξύ του Φουκό και του Ντελέζ από το 1972 (λίγο πριν την έκδοση τόσο του *Επιτήρηση και Τιμωρία* όσο και του *Αντι-Οιδίποδα*), που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *L'Arc*, όταν ο πρώτος θέτει το ζήτημα του «αινιγματικού εκείνου πράγματος που λέμε εξουσία», ο δεύτερος απαντά πως «η προώθηση του ζητήματος από τον μαρξισμό με όρους συμφέροντος» δεν μπορεί να είναι μια «τελική απάντηση, γιατί υπάρχουν επενδύσεις της επιθυμίας, που πάνε πολύ βαθύτερα και διαχέονται πολύ ευρύτερα από όσο υπαγορεύουν τα συμφέροντά μας».²¹

Πράγματι, ο *Αντι-Οιδίποδος*, που γράφτηκε με επαναστατικό ενθουσιασμό μετά την έκρηξη του Μάη του

'68, είναι μια πολεμική κραυγή «κατά του φασισμού και της εξουσίας», όχι μόνο «του Γαλλικού Κομμουνιστικού Κόμματος και του Κράτους», αλλά στο «ηθικό, πολιτιστικό, οικογενειακό, προσωπικό και λιβιδικό πεδίο, εκτός φυσικά από το οικονομικό και το πολιτικό».²² Η κεντρική έννοια του βιβλίου που επιτρέπει αυτό το εύρος είναι η «επιθυμητική παραγωγή», μια «οικουμενική πρωταρχική διαδικασία» χωρίς υποκείμενο, απόλυτα θετική, αυτόνομη και δημιουργική δύναμη, που αφορά το σύνολο του υλικού κόσμου –η *natura naturans* του Spinoza ή η θέληση για δύναμη του Νίτσε. Πρόκειται φυσικά για τη μορφογενετική διαδικασία υλοποίησης του δυνητικού, προσανατολισμένη όμως σε δύο από τους κύριους στόχους του βιβλίου, που είναι η αντιδραστική, κατά τους συγγραφείς, πολιτική και ιδεολογική λειτουργία της ψυχανάλυσης απ' τη μια, και η ο παρανοϊκός και άγονος αναγωγισμός του επίσημου μαρξισμού απ' την άλλη. Για την προοδευτική ανασυγκρότησή τους, οι συγγραφείς προτείνουν μια νέα σύνθεση του Marx και του Freud (μπολιασμένη βέβαια από όλη το φιλοσοφικό οπλοστάσιο που έχει με τα χρόνια συναρμολογήσει ο Ντελέζ), ένα είδος υλιστικής ψυχανάλυσης που ονομάζουν *Σχιζοανάλυση*.²³

Τα δύο πεδία με τα οποία ασχολούνται οι Ντελέζ και Γκουαταρί στον *Αντι-Οιδίποδα* είναι το φυσικό ή «μεταφυσικό» και το κοινωνικό ή «ιστορικό». Και στα δύο πεδία («Στην πραγματικότητα, η κοινωνική παραγωγή είναι μονάχα η ίδια η επιθυμητική παραγωγή σε καθορισμένες συνθήκες [...] Δεν υπάρχει τίποτε άλλο παρά η επιθυμία και το κοινωνικό πεδίο»)²⁴, η επιθυμητική παραγωγή αποτελείται από τρεις εμμενείς «συνθέσεις»: τη συνδυαστική σύνθεση της παραγωγής, τη διαζευκτική σύνθεση της καταγραφής και τη συζευκτική σύνθεση της κατανάλωσης/εκπλήρωσης. Οι «συνθέσεις» μπορούν να ιδωθούν ως μια μεταγραφή/διερμηνεία του μαρξικού κύκλου της οικονομίας (παραγωγή – διανομή – κατανάλωση) ή/και του λακανικού σχήματος της ψυχικής συγκρότησης (πραγματικό – συμβολικό – φαντασιακό), αλλά ταυτόχρονα, και κυρίως, αποτελούν μια τριμερή απεικόνιση του φυσικού και του κοινωνικού: η πρώτη σύνθεση αντιστοιχεί στο οργανικό/βιολογικό υπόστρωμα, η δεύτερη στη σημειωτική επικοινωνία και η τρίτη στην ψυχολογική/υποκειμενική ανάδυση/σταθεροποίηση.

Παρότι η πρωταρχική λογικά, χρονικά και οντολογικά σύνθεση είναι η πρώτη, η κρίσιμη για όσα συζη-

τούμε εδώ είναι η δεύτερη, που οργανώνεται γύρω από το *Σώμα δίχως Όργανα*, το πεδίο της πρωταρχικής απόθησης στην επιθυμητική παραγωγή ή/και το *κοινωνικό σώμα (socius)*, το πεδίο της καταπίεσης στην κοινωνική παραγωγή. Πρόκειται για μια επιφάνεια της οποίας η κύρια λειτουργία της είναι αντι-παραγωγική, γιατί «το πρόβλημά [της] υπήρξε πάντα τούτο: να κωδικοποιεί τις ροές της επιθυμίας, να τις εγγράφει, να τις καταγράφει, να μπορεί όλες να τις φράζει, να τις διοχετεύει, να τις ρυθμίζει»,²⁵ αλλά ταυτόχρονα εμφανίζεται ως το οιονεί-αίτιο της παραγωγής, σαν η γενεσιουργός αιτία της: «Ο Μαρξ λέει γι αυτό [το κοινωνικό σώμα, πως] δεν είναι προϊόν της εργασίας, αλλά εμφανίζεται σαν η φυσική ή η θεϊκή της προϋπόθεση».²⁶ Σε αυτόν το «θεϊκό» χαρακτήρα του ΣδΟ οι Ντελέζ και Γκουαταρί επανέρχονται πολλές φορές, συσχετίζοντάς τον, ακριβώς, με τη διάζευξη «είτε αυτό... είτε εκείνο... είτε το άλλο» και την αναγκαία επιλογή ανάμεσα στις αδιάκοπες και αδιαφοροποίητες ροές ώστε *κάτι* τελικά να αναδυθεί και να *υπάρξει*. Η αναφορά εδώ είναι ο Leibniz και οι «ασυνδύνατοι» κόσμοι του, οι αποτελούμενοι από *αποκλίνουσες* σειρές συμβάντων που δεν είναι δυνατόν να συνυπάρχουν, από τους οποίους ο Θεός έχει, εν τη σοφία του, επιλέξει τον *συνολικά* καλύτερο (ο οποίος, όμως, δεν μπορεί να αποκλείσει το μερικό κακό).²⁷

Η σύνδεση με την εξουσία γίνεται προφανέστερη όταν δούμε το κοινωνικό αντίστοιχο του ΣδΟ, το κοινωνικό σώμα ή «*socius*». Στο 3ο κεφάλαιο του *Αντι-Οιδίποδα*, οι Ντελέζ και Γκουαταρί συνθέτουν, γύρω από αυτή την έννοια, την «οικουμενική ιστορία» τους, η οποία όμως, παρά τις επιφανειακές ομοιότητες με την αντίστοιχη Εγγελιανή, επιμένουν ότι είναι αυστηρά ενδεχομενική,²⁸ και επίσης δεν πρέπει να διαβαστεί μόνο ως *ιστορία* των κοινωνικών σχηματισμών, αλλά κυρίως ως *γενεαλογία* τους –ως εργαλείο κριτικής ερμηνείας του παρόντος: «Η Ιστορία δεν είναι ιστορία περικόλειστων και ξεκάθαρα ορισμένων εννοτήτων που διαδέχονται η μία την άλλη χωρίς κατάλοιπα, προσδοκίες ή υπολείμματα, αλλά μια πολύ πιο θεμελιωδώς ‘αναχρονιστική’ διαδικασία στην οποία το παρόν περιέχει στοιχεία του παρελθόντος και του μέλλοντος».²⁹ Σύμφωνα λοιπόν με τους Ντελέζ και Γκουαταρί, μέχρι τώρα έχουν υπάρξει (περισσότερο σε διάφορες μείξεις παρά σε καθαρή μορφή) τρεις κοινωνικές μηχανές: η πρωτόγονη εδαφική μηχανή (*socius* η γη), η βάρβαρη τυραννική μηχανή (*socius* το σώμα του τυράννου) και η

πολιτισμένη καπιταλιστική μηχανή (*socius* το κεφάλαιο). Δεν πρόκειται για τρόπους παραγωγής, γιατί για τους συγγραφείς δεν είναι η οικονομία καθοριστική σε τελευταία (ή σε οποιαδήποτε) ανάλυση· για την ακρίβεια, οικονομία με την αυστηρή έννοια υπάρχει μόνο στον καπιταλισμό. Αυτά που *είναι* καθοριστικά είναι, αντίθετα, μορφές αντι-παραγωγής και κοινωνικής ρύθμισης/καταπίεσης με κορυφαία το χρέος, και η συγκεκριμένη κάθε φορά μορφή με την οποία η επιθυμία κωδικοώνεται (δηλαδή επενδύεται με νόημα, ενσωματώνεται συμβολικά) και σύμφωνα με την οποία, *κατά συνέπεια*, οργανώνονται οι παραγόμενες και διακινούμενες ροές ύλης και ενέργειας.

Η *πρωτόγονη εδαφική μηχανή* αφορά κοινωνίες χωρίς εξουσία και χωρίς οικονομία, στις οποίες όλες οι υλικές ροές (σωμάτων, προϊόντων, κ.λπ.) σημαδεύονται και «εδαφικοποιούνται», δηλαδή εγγράφονται στο σώμα της γης ως μητέρας και πηγής των πάντων. Η υπερσυσσώρευση προϊόντων αποωθείται συστηματικά (έτσι εξηγούνται τελετουργικά άσκοπης φαινομενικά καταστροφής των αποθεμάτων όπως το *πότλατς*), όπως και η συγκέντρωση εξουσίας σε κάποιο πρόσωπο, φατρία ή φυλή –αντίθετα, οι ισορροπίες μεταξύ των φατριών, τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις της μιας έναντι της άλλης καθορίζονται από ένα πολύπλοκο σύστημα οφειλών (δηλαδή χρέους, υποχρεώσεων και όχι ανταλλαγής)³⁰ που σχετίζεται με την εξ αίματος συγγένεια –τις μυθικές, εντατικές και αρχέγονες γενεαλογικές γραμμές- και τις σχέσεις αγχιστείας, που είναι εκτατικές και οικονομιο-πολιτικές. Το σύνολο των σχέσεων αυτό ονομάζουν, ακολουθώντας τον Νίτσε, «σύστημα της σκληρότητας», ακριβώς γιατί η βασική του σημειωτική (η αναπαραστατική λειτουργία που γεννά την προφορική μνήμη και τον λόγο) ήταν το σημάδεμα, η αυλάκωση/γράμμιση των σωμάτων μέσα από τελετές μνήσης.

Η *βάρβαρη τυραννική μηχανή* «απεδαφικοποιεί» τις υλικές ροές, τις αποσπά δηλαδή από τη γη όπου ήταν απ’ ευθείας εγγεγραμμένες, και τις «επανεδαφικοποιεί» στο σώμα του τυράννου, ο οποίος πλέον πιστώνεται όλη την κοινωνική παραγωγή. Επίσης, ως εξ αίματος απόγονος του Θεού και εκπρόσωπός του επί της γης, ο τύραννος αποσυνθέτει τα εκτεταμένα, πολύπλοκα και ισόρροπα δίκτυα αγχιστείας/χρέους και στρέφει όλες τις ροές προς τον ίδιο, καθιστώντας την οφειλή των υπηκόων ατέρμονη. Αυτή η συνολική επικωδίκωση απεδαφικοποιεί και τον γραφισμό της σκληρότητας με-

τατρέποντάς τον σε γραφή *υποταγμένη στη φωνή*: «Νομοθεσία, γραφειοκρατία, λογιστική, είσπραξη φόρων, κρατικό μονοπώλιο, αυτοκρατορική δικαιοσύνη, δράση των δημοσίων υπαλλήλων, ιστοριογραφία».³¹ Αυτή η υποταγή στο εκφερόμενο, μαζί με την παράλληλη εκτύλιξη και αντιστοίχιση δύο ανεξάρτητων αλυσίδων (προφορικής και γραπτής) δημιουργεί το σημαίνον και, σε συνδυασμό με το ατέρμονο χρέος, τον νόμο. Όχι, όμως, μόνο: για να λειτουργήσει το σώμα του τυράννου ως κοινωνικό σώμα (*socius*) χρειάζεται τη μεγαμηχανή του Κράτους, στην οποία ο καθένας έχει την αυστηρά καθορισμένη «οργανική» θέση του.³² Ωστόσο, για τους Ντελέξ και Γκουαταρί, το κράτος είναι μια δυναμική οντότητα, μια αφαίρεση, μια «ρυθμιστική ιδέα»: «το κράτος δεν διαμορφώνεται προοδευτικά, αλλά ξεπροβάλλει πάνοπλο, τέλειο από την πρώτη κιόλας στιγμή, αρχέγονο *Urstaat*, αιώνιο πρότυπο εκείνου που το κάθε κράτος εννοεί και επιθυμεί να είναι. [...] Είναι ο θεμελιακός σχηματισμός και ο ορίζοντας ολόκληρης της Ιστορίας».³³

Με αυτή την έννοια, η βάρβαρη τυραννική μηχανή μπορεί να θεωρηθεί ένας «εξαφανιζόμενος μεσολαβητής» ανάμεσα στην πρωτόγονη εδαφική και την *πολιτισμένη καπιταλιστική μηχανή*. Η τελευταία προχωρά σε μια γενικευμένη απεδαφικοποίηση και αποκωδίκωση των υλικών ροών («κάθε τι στέρεο διαλύεται στον αέρα»), εκ των οποίων επιλέγονται οι, καταρχήν μη συμβατές μεταξύ τους, ροές χρηματικού πλούτου («κεφαλαίου») και ανθρώπινης ενέργειας («εργασίας»)³⁴ που σχετίζονται διαφορετικά από ένα μαθηματικό σχήμα, μιαν «αξιωματική»³⁵ που αντικαθιστά όλους τους υφιστάμενους κώδικες ως υπέρτατη αρχή ρύθμισης της κοινωνικής λειτουργίας – που σημαίνει ότι δεν τους εξαφανίζει, αλλά ότι τους *υποτάσσει*. Οι «προηγούμενες» κοινωνικές μηχανές χρειάζονται τους κώδικες για να εγκαταστήσουν σχέσεις «κατ' ανάγκη έμμεσες» ανάμεσα σε ροές ετερογενείς και «δίχως κοινό μέτρο», και οι κώδικες αυτοί είναι αναγκαστικά εξω-οικονομικοί, εκπληρώνουν μία πολιτική-νομική ρύθμιση (ή καταναγκασμό), μια «οργάνωση αντι-παραγωγής που στρέφεται στην οικονομία και την οικειοποιείται».³⁶ Η αξιωματική, αντίθετα, είναι αφηρημένη και απ' ευθείας οικονομική: η χαρακτηρισμένη φύση των ροών είναι γι' αυτήν εξ ορισμού αδιάφορη, αφού όλες αντιστοιχούνται στο οικουμενικό ισοδύναμο του χρήματος' είναι επιχειρησιακή, ευέλικτη και πολλαπλώς υλοποιήσιμη από την άποψη των κοινωνικοπολι-

τικών ρυθμίσεων που τη συνοδεύουν: σοσιαλδημοκρατικό μοντέλο, ολοκληρωτικός αναρχο-καπιταλισμός, νεοφιλελευθερισμός, κ.λπ. Με όλες τις παραλλαγές, τις διαβαθμίσεις και τις εσωτερικές διαφοροποιήσεις των διαφορετικών εκδοχών του, το καπιταλιστικό σύστημα δεν αφήνεται *ποτέ* να λειτουργήσει μόνο του, ακόμα και στις πιο φιλελεύθερες μορφές του, γιατί η εγγενής τάση αποκωδίκωσης και απεδαφικοποίησης όλων των ροών θα οδηγούσε σύντομα στην αυτοκαταστροφή του. Γι' αυτό και ο ρόλος του Κράτους στον καπιταλισμό αναδεικνύεται σε κομβικής σημασίας, γιατί «[με την] αστυνομία του και [τον] στρατό του, σχηματίζουν μια τεράστια επιχείρηση αντι-παραγωγής, αλλά μέσα στην ίδια την παραγωγή, και τη ρυθμίζουν». Η καπιταλιστική αντι-παραγωγή, αφενός «εισάγει την έλλειψη εκεί που υπάρχει πάντα αφθονία, με την απορρόφηση των υπεράφθονων πόρων» και αφετέρου «συνοδεύει το κεφάλαιο και τη ροή της γνώσης μ' ένα ισοδύναμο κεφάλαιο και μια ισοδύναμη ροή από *ηλιθιότητα* [...] που εξασφαλίζουν την ενσωμάτωση των ομάδων και των ατόμων στο σύστημα».³⁷ Έτσι, οι σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες χαρακτηρίζονται από μια εγγενή αντίφαση ή, με Ντελεζογκαταριανούς όρους, από μια συνεχή ταλάντωση ανάμεσα σε δύο πόλους:

Γεννημένες από την αποκωδίκωση και την απεδαφικοποίηση, πάνω στα ερείπια της τυραννικής μηχανής, οι κοινωνίες αυτές είναι παγιδευμένες ανάμεσα στο *Urstaat*, που θα ήθελαν να το αναστήσουν σαν ενότια επικωδικοτική και επανεδαφικοποιητική, και τις ασυγκράτητες ροές που τις παρασέρνουν προς ένα απόλυτο όριο. [...] Είναι παγιδευμένες ανάμεσα σε δύο κατευθύνσεις: τον αρχαϊσμό και τον φουτουρισμό, τον νεο-αρχαϊσμό και τον παλαιο-φουτουρισμό, την παράνοια και τη σχιζοφρένεια.³⁸

Ενδεικτικό αυτής της ταλάντωσης είναι και η ιδιωτικοποίηση και «εξοιδιπόδιση» της οικογένειας. Απ' τη μια, η απόσυρση της οικογένειας από το κοινωνικό και η ριζική εξατομίκευση των μελών της καθίσταται δυνατή (ή υποχρεωτική) και από ένα βασικό χαρακτηριστικό της καπιταλιστικής μηχανής: την απεδαφικοποίηση των σχέσεων συγγένειας στο επίπεδο του χρήματος, όπου οι εξ αίματος σχέσεις (εντατικές και ιεραρχικές) εγγράφονται στις (αφηρημένες) χρηματοπιστωτικές ροές και οι σχέσεις αγχιστείας (εκτατικές και οριζόντιες) στις (απτές) ροές πληρωμής.³⁹ Απ' την άλλη όμως, δεν επιτρέπεται στην εξατομίκευση αυτή να γίνει

αχαλίνωτη ή «σχιζοφρενική»' έτσι, επανεδαφικοποιείται στο οιδιπόδειο τρίγωνο και σε όλες τις παρανοϊκές προσκολλήσεις που σχετίζονται με αυτό, κυρίως σε ό,τι αφορά (ειδικά μετά την επανερμηνεία του Φρόιντ από τον Λακάν) την υποταγή του υποκειμένου στο σημαίνον και το Νόμο.

Σε αυτή τη συνάρθρωση βρίσκεται το κλειδί του *Αντι-Οιδίποδα* ως μιας κριτικής, όχι μόνο της ψυχανάλυσης, αλλά κυρίως του κεφαλαίου ως «πρωτίστως μιας εξουσίας υπαγόρευσης και προδιαγραφής». Για τους Ντελέζ και Γκουαταρί, η (καπιταλιστική) οικονομία δεν έχει στα θεμέλιά της την ανταλλαγή, «αλλά μια ασύμμετρη σχέση εξουσίας μεταξύ πιστωτή και οφειλέτη».

Μια μη οικονομίστικη ανάγνωση της οικονομίας σημαίνει, απ' τη μια, ότι η οικονομική παραγωγή είναι αδιαχώριστη από την παραγωγή και τον έλεγχο της υποκειμενικότητας και των μορφών ύπαρξής της, κι απ' την άλλη, ότι το χρήμα, πριν επιτελέσει τις οικονομικές του λειτουργίες ως μέτρου, μέσου ανταλλαγής, πληρωμής και αποθησαύρισης, είναι έκφραση μιας εξουσίας που επιτάσσει και κατανέμει θέσεις και καθήκοντα στους κυβερνόμενους.⁴⁰

Με βάση τα παραπάνω, είναι ενδεικτικό ότι στον δεύτερο τόμο του *Καπιταλισμός και Σχιζοφρένεια*, το *Mille Plateaux* (ένα έργο που, παρότι αποτελεί κατά κάποιο τρόπο τη συνέχεια του *Αντι-Οιδίποδα*, είναι εντούτοις πολύ διαφορετικό από άποψη δομής και εν μέρει θεματολογίας), οι ρητές εμφανίσεις της έννοιας «εξουσία» συγκεντρώνονται στο «γλωσσολογικό» κεφάλαιο (*20 Νοεμβρίου 1923: Γλωσσολογικές Υποθέσεις Εργασίας*), στο «μικροπολιτικό» (*1933: Μικροπολιτική και Τμηματικότητα*) και, κυρίως, στο «κρατικό» (*7000 π.Χ.: Μηχανισμός Αιχμαλώτισης*). Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι ο συγκεκριμένος όρος εμφανίζεται σχετικά σπάνια και αραιά, όλο το βιβλίο διαπερνάται από το θέμα της εξουσίας ως δύναμης διαστρωμάτωσης' πρόκειται για το νήμα που συνδέει, π.χ., το «γεωλογικό» πλατώ (*10.000 π.Χ.: Η Γεωλογία της Ηθικής* – και μόνο από τον τίτλο-Νιτσεικό λογοπαίγνιο καταλαβαίνει κανείς ότι το περιεχόμενο υπερβαίνει κατά πολύ τον σχηματισμό των πετρωμάτων) με το «Χριστολογικό» πλατώ (*Έτος Μηδέν: Προσωπότητα*). Και είναι το άρρητο θέμα πίσω από αποφάνσεις όπως αυτή που λέει πως «τα τρία στρώματα που μας αφορούν, με άλλα λόγια, αυτά που μας προσδένουν πιο άμεσα [είναι] ο

οργανισμός, η σημασιодότηση και η υποκειμενοποίηση».⁴¹

Παρόλα αυτά τα πρόσφορα σημεία εισόδου, εμείς, μένοντας πιστοί στις οδηγίες χρήσης του βιβλίου,⁴² δεν θα ασχοληθούμε με κανένα από αυτά τα πλατώ ευθέως. Αντίθετα, θα ξεκινήσουμε από το τελευταίο, και θα ξετυλίξουμε το κουβάρι από εκεί. Πόσω μάλλον που πρόκειται για ένα κεφάλαιο που ασχολείται με τον *χώρο*.

2 Χώρος (και εξουσία;)

Για έναν κατ' ουσίαν μεταφυσικό φιλόσοφο, όπως ο Ντελέζ, το θέμα του Χώρου ως οντολογικής έννοιας θα ήταν αναμενόμενο να είναι θεμελιώδες. Εν τούτοις, θα δυσκολευτεί κανείς να βρει στο Ντελεζιανό έργο το αναλυτικό βάθος και την έκταση της ενασχόλησης που απολαμβάνει το άλλο μέρος του διπόλου, ο Χρόνος. Η πιο γνωστή άμεση (σχετική) αναφορά είναι μέσω των εννοιών του «λείου» και του «γραμμωτού» χώρου, και είναι επίσης η μόνη, τουλάχιστον στο *Mille Plateaux*. Ωστόσο, όπως σημειώνουν οι Μπόντα και Προτέβι, «μπορούμε να πούμε ότι δεν υπάρχει Χώρος με κεφαλαίο Χ ως κάτι που προηγείται των σωμάτων και τα αναμένει την άφιξή τους ως δοχείο. Ακριβώς το αντίθετο συμβαίνει: το εκάστοτε σώμα ή συναρμολόγημα συν-συγκροτείται μαζί με τον χώρο που καταλαμβάνει».⁴³ Και αυτός ο εμμενής χώρος μπορεί να είναι λείος ή γραμμωτός, αλλά «αυτοί οι δύο χώροι υπάρχουν στην πραγματικότητα μόνο αναμειγμένοι: ο λείος χώρος συνεχώς μεταφράζεται, μεταγράφεται σε γραμμωτό' ο γραμμωτός χώρος συνεχώς αναστρέφεται, επιστρέφει σε λείο [...] και τα δύο μπορούν να συμβαίνουν ταυτόχρονα».⁴⁴ Η διάκριση αυτή και οι μετατροπές ανάμεσα στους δύο αφηρημένους πόλους της εξετάζονται από τους Ντελέζ και Γκουαταρί σε μια σειρά μοντέλων: το *τεχνολογικό*, που αφορά στην περίπτωση αυτή την κλωστοϋφαντουργία ως την κατεξοχήν τεχνική γράμμωσης, το *μουσικό*, μια και ο όρος «λείος χώρος» είναι δανεισμένος από τον Γάλλο συνθέτη Pierre Boulez, το *ναυτικό*, γιατί «ήταν στη θάλασσα που ο λείος χώρος υποτάχθηκε πρώτος», το *μαθηματικό*, όπου συζητούν, μεταξύ άλλων, τις Ριμάνειες πολλαπλότητες και τα φράκταλ ως υποδείγματα αφηρημένου λείου χώρου, το *φυσικό*, στο οποίο υποστηρίζεται πως η φυσική έχει προωθήσει ιστορικά διαδικασίες γράμμωσης, και το *αισθητικό*, όπου η νομαδική-

απτική τέχνη τοποθετείται απέναντι στην αυτοκρατορική οπτική τέχνη. Όπως γίνεται κατανοητό, η συζήτηση όλων των επόψεων του εννοιακού αυτού διπόλου είναι μια τεράστια εργασία, αλλά ούτως ή άλλως εδώ θα αρκестούμε στις πλευρές που έχουν ενδιαφέρον για το ζήτημα της εξουσίας (όσο κι αν είναι δύσκολο αυτές να διαχωριστούν).

Ο τρόπος που οι Ντελέζ και Γκουαταρί ορίζουν τον λείο και τον γραμμωτό χώρο ακολουθεί τη μεγάλη διαχωριστική γραμμή που διατρέχει όλο το βιβλίο: πολεμική μηχανή/κρατικός μηχανισμός, νομαδικό/εδραίοι πληθυσμοί, ελάσσων/μείζων γλώσσα ή επιστήμη, ρίζωμα/δέντρο, Σώμα δίχως Όργανα/οργανισμός, απεδαφικοποίηση/εδαφικοποίηση κ.ο.κ. Ανηγμένη στο Ντελεζιανό οντολογικό υπόδειγμα, αυτή η διάκριση αντιστοιχεί στο δίπολο εντατικό/εκτατικό: λείος είναι ο χώρος των εντατικών μορφογενετικών διαδικασιών και γραμμωτός αυτός των διαστρωματωμένων, σταθερών συστημάτων. Στον γεωμετρικό χώρο, η διάκριση γίνεται βάσει τριών παραμέτρων: α) από την «αντίστροφη σχέση μεταξύ του σημείου και της γραμμής»: στον λείο χώρο, το σημείο ορίζεται ως η τομή δύο γραμμών ενώ στον γραμμωτό η γραμμή ορίζεται ως η απόσταση μεταξύ δύο σημείων· β) από τη «φύση της ίδιας της γραμμής» (λείος: κατευθυντήρια, γραμμωτός: διαστασιοποιημένη), και γ) από την προσέγγιση της επιφάνειας: στον λείο χώρο, «κανείς ‘διαμοιράζει’ τον εαυτό του σε έναν ανοιχτό χώρο, ακολουθώντας συχνότητες και την πορεία των συναπαντημάτων του» ενώ στον γραμμωτό «κανείς περιχαράσσει μια επιφάνεια και την ‘επιμερίζει’ ακολουθώντας καθορισμένα μεσοδιαστήματα και εκχωρημένες διακοπές».⁴⁵

Οι συγγραφείς, με ένα εμπνευσμένο αρχαιοελληνικό λογοπαίγνιο, αντιστοιχούν το πρώτο είδος χώρου στο νομό και το δεύτερο στο νόμο (ή στον λόγο, και σε κάθε περίπτωση στο σημαίνον του τυράννου ή του κράτους). Όπως σημειώνουν, οι αρχαίοι Έλληνες αντιπαρέθεταν το νομό –τον ανοιχτό, μη-οριοθετημένο και αδιαίρετο χώρο της εξοχής, της βουνοπλαγιάς, του οροπεδίου, κυριολεκτικά τον βοσκότοπο- όχι στις καλλιεργημένες εκτάσεις, αλλά στην πόλιν, τον «γραμμωτό χώρο κατεξοχήν». Ωστόσο, παρότι ο γραμμωτός χώρος ορίζεται ως αυτός που «θεσμοθετείται από τον κρατικό μηχανισμό», πόλη και κράτος δεν ταυτίζονται: η πρώτη προκαλεί «την πόλωση της ύλης, αδρανούς, ζωντανής και ανθρώπινης [...] κατά μήκος οριζόντιων γραμμών» κι έτσι «είναι φαινόμενο *διασυνεκτικότητας*,

δικτύου γιατί βρίσκεται θεμελιωδώς σε επαφή με άλλες πόλεις». Με αυτή την έννοια, «αντιπροσωπεύει ένα κατώφλι απεδαφικοποίησης» για το υλικό που εισχωρεί στο εμπορικό (ή το πνευματικό) δίκτυο του οποίου η πόλη αποτελεί μέρος. Το Κράτος, αντίθετα, είναι «φαινόμενο *ενδοσυνεκτικότητας* [γιατί] κάνει τα σημεία να *συντονίζονται* μεταξύ τους, σημεία που δεν είναι απαραίτητα πόλεις-πόλοι, αλλά ποικίλα σημεία γεωγραφικών, εθνοτικών, γλωσσικών, ηθικών, οικονομικών, τεχνολογικών ιδιαιτεροτήτων». Το Κράτος «λειτουργεί μέσω διαστρωμάτωσης, [...] σχηματίζει ένα κάθετο, ιεραρχημένο σύνολο [...] με το κέντρο του στην κορυφή».⁴⁶ Η λειτουργία πόλης και Κράτους στη διαδικασία γράμμωσης του χώρου δεν είναι ανταγωνιστική, αλλά αφορά δύο διαφορετικά επίπεδα, κι έτσι μπορεί να νοηθεί ως συμπληρωματική ή και ως αμοιβαία προϋποθέτουσα –και αυτό, ανεξάρτητα από το εάν οι πόλεις, σε διάφορες ιστορικές φάσεις, ήταν υποταγμένες στο Κράτος ή αντιμάχονταν την επικυριαρχία του-⁴⁷ ενώ, με αυτή την έννοια, αδιάφορη είναι και η εξελικτική τους πορεία και η ιστορική τους σχέση· αυτό που έχει σημασία, είναι ότι πρόκειται για μηχανές επικωδίκωσης και απεδαφικοποίησης των πρωτόγονων εδαφικών ροών. Αυτή τη διαδικασία, τον ενοποιητικό συνθετικό παράγοντα όλων των υλοποιήσεων του Κράτους, με όλες τις οργανωτικές και εξελικτικές διαφορές τους, οι Ντελέζ και Γκουαταρί ονομάζουν «αιχμαλώτιση».

Η αιχμαλώτιση έχει τρεις «στιγμές», ταυτόχρονες και αλληλοεξαρτώμενες, οι οποίες σχετίζονται όλες με τη συσσώρευση αποθέματος (το οποίο, όπως είδαμε, οι πρωτόγονες κοινωνίες απωθούσαν ενεργητικά) υπό τρεις διακριτές αν και συσχετιζόμενες μορφές:

- Υπό τη μορφή *γαιοπροσόδου*, η οποία προϋπέθετε τη σύγκριση των αποδόσεων διαδοχικών ή διαφορετικών γεωργικών εκμεταλλεύσεων, η οποία με τη σειρά της προϋπέθετε την απεδαφικοποίηση και ομογενοποίηση της γης «μέσω της γεωμετρίας, της συμμετρίας και της σύγκρισης» ποσοτικοποιημένων ποιοτήτων: οι ποιοτικά διαφορετικές, ετερογενείς περιοχές (που ανήκαν στον λείο χώρο του νομού) αιχμαλωτίζονται από «ένα εξωτερικό κέντρο σύγκλισης» (το μονοπώλιο του γαιοκτήμονα, της πόλης, του Κράτους) και, έτσι γραμμωμένες, τίθενται σε σύγκριση μέσω των ποσοτικά διαφορετικών, ομογενών αποδόσεών τους.⁴⁸

- Υπό τη μορφή *υπερεργασίας*, η οποία προϋπέθετε την επικωδίκωση και ποσοτική σύγκριση των ετερογε-

νών, κωδικομένων πρωτόγονων δραστηριοτήτων, τη μετατροπή τους δηλαδή σε εργασία και, κατόπιν, τη μονοπωλιακή εκμετάλλευση της εργασίας αυτής για την εξαγωγή επιχειρηματικού κέρδους –οι επιστήμες που έπαιξαν καθοριστικό ρόλο εδώ ήταν η Φυσική, η οποία με την έννοια του *έργου* πρόσφερε μια «μηχανική ισοτιμία» της εργασίας και η Κοινωνιολογία, που πρόσφερε ένα αφηρημένο αντίστοιχο της.

• Υπό τη μορφή *φόρων*, δια των οποίων έγινε η εισαγωγή του χρήματος ως γενικού ισοδύναμου στην οικονομία από τον Κρατικό Μηχανισμό, προκειμένου να εγκαθιδρυθεί η ομολογία και συγκρισιμότητα μεταξύ αγαθών και υπηρεσιών αλλά και να ελεγχθεί μονοπωλιακά το εξωτερικό εμπόριο. Κυρίαρχη επιστημονική έκφραση των χρηματοπιστωτικών καινοτομιών υπήρξε φυσικά αυτό που οι Ντελέζ και Γκουαταρί αποκαλούν «αξιοματική» παράδοση των μαθηματικών.

Παρότι το παραπάνω σχήμα προέρχεται φυσικά από τον Μαρξ, το *Mille Plateaux* δεν μένει εκεί. Καταρχήν, σύμφωνα με τα παραπάνω σημεία, ο μηχανισμός αιχμαλώτισης που είναι το Κράτος, συνίσταται σε «έναν γενικό χώρο σύγκρισης και ένα κινητό κέντρο ιδιοποίησης», που οι Ντελέζ και Γκουαταρί παραλληλίζουν με το «σύστημα λευκού τείχους/μαύρης τρύπας» ή υποκειμενοποίησης/ σημασιοδότησης που αποκαλούν «προσωπότητα» (*visagéité, faciality*). Η προσωπότητα είναι μια αφηρημένη μηχανή «οικονομίας και οργάνωσης της εξουσίας» που ενεργοποιείται στους τυραννικούς/απολυταρχικούς (και άρα στους «ιδεοτυπικά» κρατικούς) σχηματισμούς και «επιτελεί την προσωποποίηση ολόκληρου του σώματος» (μέσω του οποίου λειτουργούσε η «πολυδιάστατη και πολύφωνη σημειωτική» της εδαφικής πρωτόγονης μηχανής), καθώς και τη «μετατροπή όλων των κόσμων και περιβαλλόντων σε τοπία» (η γράμμωση και πάλι).⁴⁹ Σύμφωνα με την οικουμενική ιστορία που παρουσιάστηκε στον *Αντι-Οιδίποδα*, η ανάδυση της καπιταλιστικής αξιοματικής θα έπρεπε να έχει αφανίσει την ιστορική μορφή του κράτους και τις μορφές έκφρασής της, την υποκειμενοποίηση και τη σημασιοδότηση (υπόσταση των οποίων είναι το πρόσωπο). Κι όμως, αυτό όχι μόνο δεν συνέβη, αλλά αυτές οι διαδικασίες –και ειδικά η υποκειμενοποίηση- *εντάθηκαν*, σε ορισμένες τουλάχιστον φάσεις της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Ο λόγος που η κρατική μηχανή επέμεινε και επιμένει είναι ότι «τα Κράτη, στον καπιταλισμό, δεν ακυρώνονται αλλά αλλάζουν μορφή

και αναλαμβάνουν νέο νόημα: γίνονται πρότυπα πραγματοποίησης μιας παγκόσμιας αξιοματικής που τα υπερβαίνει».⁵⁰ Και αυτή η αξιοματική, από την άποψη της συνάρθρωσης εξουσίας-χώρου που εξετάζουμε, παίρνει τη μορφή μιας γενικευμένης «μηχανικής υποδούλωσης» και ενός παγκόσμιου, νέου τύπου, τεχνητά λείου χώρου.

Με τον όρο «μηχανική υποδούλωση» οι Ντελέζ και Γκουαταρί περιγράφουν τη συνθήκη κατά την οποία οι άνθρωποι αποτελούν συστατικά μέρη μιας μηχανής η οποία ελέγχεται από μια ανώτερη οντότητα, και την αντιδιαστέλλουν με την «κοινωνική καθυπόταξη», τη συνθήκη κατά την οποία ο άνθρωπος ελέγχει, χρησιμοποιεί, δουλεύει τη μηχανή και δεν αποτελεί εξάρτημά της. Το πρώτο καθεστώς αποτελούσε, ως «γενικευμένη δουλεία», χαρακτηριστικό των αρχαϊκών αυτοκρατορικών σχηματισμών. Το δεύτερο αποτέλεσε για αιώνες το κυρίαρχο παράδειγμα, συνοδεύοντας όλη την εξέλιξη των τεχνικών μηχανών και των κοινωνικών σχηματισμών –εξελιγμένων αυτοκρατοριών, αυτόνομων πόλεων-κρατών, φεουδαρχικών συστημάτων, μοναρχιών- μέχρι και τον «καθαρό» βιομηχανικό καπιταλισμό, οπότε καθυπόταξη (στο μισθολογικό καθεστώς) και υποκειμενοποίηση (στο κοινωνικό σώμα του κεφαλαίου) φτάνουν στο απώτατο σημείο τους. Με την έλευση ωστόσο των τεχνικών μηχανών τρίτης γενιάς (πληροφορική) και την αυξανόμενη αυτοματοποίηση των μηχανών της προηγούμενης γενιάς που μεγαλώνει το ποσοστό του σταθερού κεφαλαίου στην οργανική του σύνθεση, «βλέπουμε ένα νέο είδος υποδούλωσης: την ίδια στιγμή που αλλάζει το εργασιακό καθεστώς, η υπεραξία γίνεται μηχανική, και το χωρικό πλαίσιο [που ήταν η επιχείρηση ή το εργοστάσιο] επεκτείνεται σε όλη την κοινωνία».⁵¹ Πράγματι, ο καπιταλισμός στο σύνολό του «λειτουργεί όλο και λιγότερο μέσω της γράμμωσης του χωροχρόνου που αντιστοιχεί στο φυσικο-κοινωνικό μοντέλο της εργασίας», αφού «κανείς μπορεί να παράγει υπεραξία χωρίς καν να δουλεύει (παιδιά, συνταξιούχοι, άνεργοι, τηλεθεατές κ.λπ.)» μέσω μιας «περίπλοκης ποιοτικής διαδικασίας που εμπλέκει μέσα μεταφοράς, πρότυπα αστικής ανάπτυξης, μέσα ενημέρωσης, τη βιομηχανία του θεάματος, τρόπους αντίληψης και συναίσθησης –όλα τα σημειωτικά συστήματα». Ακριβώς όπως η ακραία καθυπόταξη επανέφερε την υποδούλωση, έτσι και η εκτεταμένη και σε βάθος γράμμωση όλων των πεδίων της ανθρώπινης δραστηριότητας (στο επίπεδο οργάνωσης του κεφα-

λαίου από τον κρατικό μηχανισμό) παρήγαγε, «στο συμπληρωματικό και κυρίαρχο επίπεδο του *ενοποιημένου* (ή μάλλον *ενοποιητικού*) *παγκόσμιου καπιταλισμού*, έναν καινούριο λείο χώρο στον οποίο το κεφάλαιο φτάνει την ‘απόλυτη’ ταχύτητά του, βασιζόμενο σε μηχανικά συστατικά και όχι στο ανθρώπινο συστατικό της εργασίας».⁵²

Ο γραμμωτός χώρος σχετίζεται επίσης με την τμηματικότητα (*segmentarité*), μια άλλη έννοια που χρησιμοποιείται στο *Mille Plateaux* για να περιγραφεί η κρατική εξουσία. Όμως, γράμμωση και τμηματικότητα δεν ταυτίζονται, αν και είναι και οι δύο εγγενή χαρακτηριστικά όλων των στρωμάτων. Οι Ντελέζ και Γκουαταρί δανείζονται τον δεύτερο όρο από την ανθρωπολογία, όπου χρησιμοποιούνταν για να περιγράψει την οργάνωση πρωτόγονων κοινωνιών σε φατρίες, διαδοχικά οργανωμένες με βάση την καταγωγή τους και σχετιζόμενες μεταξύ τους με βάση σχέσεις συγγένειας ή αγχιστείας, χωρίς την ανάγκη κάποιας υπέρτατης αρχής, και ισχυρίζονται ότι δεν χαρακτηρίζει μόνο τους εδαφικούς πρωτόγονους σχηματισμούς, αλλά και τις σύγχρονες κοινωνίες με κράτος (απορρίπτοντας τη διάκριση τμηματικές/κεντρικά οργανωμένες κοινωνίες), και μάλιστα σε αυστηρότερη μορφή: έτσι, αποκαλούν την πρωτόγονη τμηματικότητα *έγκαμπτη* και τη σύγχρονη *άκαμπτη*. Τα χαρακτηριστικά της τελευταίας:

- Είναι *δυναδική*: διαχωρίζει σε δίπολα, όπως π.χ. άνδρας/γυναίκα, παιδί/ενήλικας, επιχειρηματίας/εργάτης, κ.λπ., γιατί η κρατική σημειωτική εγκαθιστά ταυτόχρονες αμφιμονοσήμαντες σχέσεις και διαδοχικές δυναδικές επιλογές.

- Είναι επίσης *κυκλική*: διαχωρίζει σε ομόκεντρους κύκλους, όπως π.χ. οικογένεια-γειτονιά-πόλη-έθνος, κ.λπ., γιατί τα Κράτη είναι μηχανές συνήχησης-συντονισμού (επικωδίκωσης).

- Είναι, τέλος, *γραμμική*: διαχωρίζει σε διαδοχικά τμήματα, όπως π.χ. το σχολείο, το πανεπιστήμιο, ο στρατός, η δουλειά, κ.λπ., γιατί η κρατική μηχανή αιχμαλώτισης γραμμώνει τον χώρο ομογενοποιώντας τον και τακτοποιεί τις δραστηριότητες σε διακριτά χωροχρονικά πλαίσια.⁵³

Όπως πάντα, τα δύο είδη τμηματικότητας μπορεί να περιγράφουν σε αδρές γραμμές μια ιστορική εξέλιξη, αλλά επίσης αντιστοιχούν σε δύο ιδεατούς πόλους *ανάμεσα στους οποίους ταλαντεύεται* κάθε κοινωνία και κάθε άτομο: τον *μοριακό* (*moléculaire*) και τον

γραμμομοριακό (*molaire*). Οι διαφορές μεταξύ των δύο πόλων μπορεί να είναι διαφορές κλίμακας (μικρο-, μακρο-), αλλά μόνο σε ό,τι αφορά το επίπεδο λειτουργίας τους, και όχι την έκτασή τους (μοριακές κινήσεις μπορούν κάλλιστα να εκτείνεται σε όλο το κοινωνικό πεδίο)· κυρίως πρόκειται για διαφορές επιπέδου οργάνωσης ή οντολογικής κατάστασης: απ’τη μια, τοπικές εντατικές ροές που χαρακτηρίζουν σχηματισμούς σε κρίση ή μετάβαση· απ’την άλλη, κανονική, ομογενοποιημένη, προβλέψιμη και σταθμισμη συμπεριφορά που χαρακτηρίζει διαστρωματωμένα, ισόρροπα συστήματα. Η πρωτόγονη τμηματικότητα είναι μοριακή, γιατί είναι το αποτέλεσμα κωδίκωσης στο τοπικό επίπεδο, σώμα-σώμα και όργανο-όργανο, απειλητικών επιθυμητικών ροών δημιουργικής μετάλλαξης. Αυτές τις τελευταίες, γραμμές φυγής ή απεδαφικοποίησης/αποκωδίκωσης, διάλυσης ή ριζικής ανατροπής της κοινωνικής οργάνωσης, προσπαθούν να περιορίσουν οι τμηματικότητες που επιβάλλονται από κέντρα εξουσίας, που λειτουργούν ταυτόχρονα και στα δύο επίπεδα, γραμμομοριακό και μοριακό.⁵⁴ Μάλιστα, οι γραμμές φυγής αποτελούν το όριο των κέντρων εξουσίας, γιατί δεν προσπαθούν απλώς να τις αποκρούσουν, αλλά να τις ενσωματώσουν, να τις επανεδαφικοποιήσουν. Οι μηχανές που λειτουργούν στις γραμμές αυτές αποκαλούνται επίσης *πολεμικές* και αποτελούν τον αρχέγονο εχθρό του Κράτους.

Οι Ντελέζ και Γκουαταρί αναπτύσσουν αυτή την έννοια στο 12ο πλατώ (*1227: Πραγματεία για τη Νομαδολογία –Η Πολεμική Μηχανή*). Πρώτο τους μέλημα είναι να αποδείξουν πως η πολεμική μηχανή είναι εξωτερική του Κράτους, ακόμα και όταν είναι ενσωματωμένη ως στρατιωτικός του βραχίονας, και γι’ αυτό το σκοπό αντλούν στοιχεία από τη μυθολογία, τα έπη και τα παιχνίδια, την εθνολογία του Pierre Clastres, την επιστημολογία του Michel Serres και τη νοολογία. Στο δεύτερο υποκεφάλαιο διερευνάται η απόφαση ότι η πολεμική μηχανή είναι εφεύρεση των νομάδων και, «ως τέτοια, έχει τρεις επόψεις, μία χωρογεωγραφική, μία αριθμητική ή αλγεβρική και μία παθηματική».

Τη χωρογεωγραφική συνιστώσα τη συναντήσαμε ήδη: πρόκειται για τον λείο χώρο, ο οποίος ορίζεται από τις τροχιές και όχι από τα σημεία, και παραμένει ανοιχτό πεδίο διασποράς με ακαθόριστα ή μεταβαλλόμενα χαρακτηριστικά. Η ανάπτυξη των νομάδων

εντός του χαρακτηρίζεται από το εντατικό μέγεθος της ταχύτητας και όχι το εκτατικό της κίνησης: ο νομάς, αντίθετα με την κυρίαρχη αναπαράσταση που τον συνοδεύει, είναι *αυτός που δεν κινείται*, δεν εγκαταλείπει ποτέ τον λείο χώρο (οι Ντελέζ και Γκουαταρί τον αντιπαραβάλλουν έτσι, όχι μόνο με τον μόνιμο-εδραίο κάτοικο, αλλά και με τον μετανάστη-πρόσφυγα). Γι' αυτό ακριβώς, ο νομάς είναι το «Απεδαφικοποιημένο στοιχείο κατεξοχήν», γιατί «είναι η απεδαφικοποίηση που καθορίζει τη σχέση του με τη γη», «είναι η ίδια η γη που απεδαφικοποιείται αυτή που παρέχει στον νομάδα ένα έδαφος», «η γη που παύει να είναι γη και τείνει να γίνει απλό χωμάτινο στήριγμα». ⁵⁵ Δεν είναι τυχαίο που τα υποδείγματα λείου χώρου είναι όντως περιβάλλοντα νομαδικών πληθυσμών: η στέππα, η έρημος, οι παγωμένες εκτάσεις του αρκτικού κύκλου είναι, από όλες τις απόψεις, μη κωδικώσιμες επιφάνειες, αδιαίρετες και απεριόριστες, χωρίς σημεία αναφοράς. Αντίθετα, ένα από τα βασικά καθήκοντα του Κράτους είναι ο έλεγχος των ροών (πληθυσμών και προϊόντων), και η κύρια μέθοδος αυτού του ελέγχου είναι η αστυνόμευση –νόμος του άστεως (πόλις/ police)- ή αλλιώς, ο έλεγχος και η διαχείριση των δημόσιων οδών: όπως γράφει ο Paul Virilio, «οι πύλες της πόλης, οι δασμοί και οι φόροι της, είναι φράγματα, φίλτρα κατά της ρευστότητας των μαζών, κατά της διεισδυτικής δύναμης της μεταναστευτικής ατέλειας». ⁵⁶ Αντίστοιχα, σε περιόδους εξέγερσης, ανταρτοπολέμου ή επανάστασης, η πολεμική μηχανή που ενεργοποιείται επιδιώκει να εκδιπλωθεί στο χώρο ως εάν αυτός να ήταν λείος –και πάλι ο Virilio μας θυμίζει τη σημασία που έχει για το πλήθος να «κρατήσει το δρόμο».

Το θέμα αυτό μας φέρνει στη δεύτερη διάσταση της πολεμικής μηχανής: την αριθμητική της οργάνωση, που αντιδιαστέλλεται τόσο στην πρωτόγονη γραμμική τμηματικότητα, όσο (και κυρίως) στο *more geometrico* της Κρατικής επικωδικωμένης εδαφικότητας. Πρόκειται για μια αριθμητική *αριθμύσα*, εμμενή· μπορεί κανείς να την κατανοήσει αν τη συσχετίσει, ακριβώς, με τον στρατό και την οργάνωσή του (πάντα σε αριθμημένες μονάδες), την ανάπτυξή του στο χώρο ή με την κατάληψη μιας αστικής λεωφόρου από μια διαδήλωση: «ο αριθμός γίνεται αρχή όταν καταλαμβάνει έναν λείο χώρο, και εκτυλίσσεται σε αυτόν ως υποκείμενο, αντί να μετρά ένα γραμμωτό χώρο. Ο αριθμός ως ο ευκίνητος καταληψίας, το *κίνητο* του λείου

χώρου, που αντιτίθεται στη γεωμετρία του *ακίνητου* στον γραμμωτό». ⁵⁷

Τέλος, σε ό,τι αφορά τις επήρειες της νομαδικής ύπαρξης, αυτές είναι τα *όπλα* της πολεμικής μηχανής (που αντιπαρατίθενται στα εργαλεία της εργασίας, η οποία είναι χαρακτηριστικό των εδραίων σχηματισμών). Κατά τη σχετική συζήτηση, οι Ντελέζ και Γκουαταρί εισάγουν ένα τρίτο είδος χώρου, τον *διάτρητο χώρο* (*espace troué*) της μηχανικής συνομοταξίας (της ροής της ύλης), ο οποίος κατοικείται από τους πλανόδιους μεταλλουργούς, κατασκευαστές τόσο των όπλων όσο και των εργαλείων, και άρα απαραίτητων τόσο στους νομαδικούς όσο και στους εδραίους πληθυσμούς. Αντίστοιχα, ο διάτρητος χώρος είναι πάντα συνδεδεμένος με τον λείο και συζευγμένος με (=μπλοκαρισμένος από) τον γραμμωτό: από τη μια, σχηματίζει ένα ρίζωμα «χασμάτων, παρακάμψεων, υπόγειων περασμάτων, ριζών, ανοιγμάτων, στιγμάτων, τρυπών»· από την άλλη, οι τρύπες του συντονίζονται, οι γραμμές φυγής του φράζονται, οι υπόγειες διαδρομές δενδροποιούνται (υποτάσσονται σε κεντρικότητες, καταγράφονται, γραμμώνονται). ⁵⁸

Ωστόσο, όπως σημειώνουν οι Μπόντα και Προτέβι,

Η πάλαι ποτέ θετική σχέση μεταξύ λείου και διάτρητου χώρου έχει ανατραπεί από τη στιγμή που τα Κράτη είναι πλέον ικανά να παράγουν έναν λείο χώρο επιτήρησης και παγκόσμιων στρατιωτικών επεμβάσεων. Οι διάτρητοι χώροι ανθίζουν, γιατί ο μόνος τρόπος να ξεφύγει κανείς από την κατασκοπεία των Κρατικών μυστικών υπηρεσιών είναι να καταφύγει στα υπόγεια. ⁵⁹

Πράγματι, αξίζει κανείς να θυμηθεί εδώ, όχι μόνο τους αμέτρητους αστικούς μύθους που αφορούν τα δίκτυα των υπονόμων, των υπόγειων σιδηροδρόμων, κ.λπ.» και τα «παρανοϊκά καταφύγια που σκάβονταν στους πίσω κήπους των [αμερικανικών] προαστίων κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου», αλλά κυρίως τον πιο πρόσφατο (και συνεχιζόμενο, αν και με μικρότερη δημοσιότητα) «πόλεμο κατά της τρομοκρατίας» που κήρυξε ο G.W. Bush κατά «του λεγόμενου δικτύου της 'Al Qaeda', που υποτίθεται ότι κατέχει αμέτρητα υπόγεια κρησφύγετα», αλλά και την (υπό αμερικανική ηγεμονία και πάλι) υστερία της λεγόμενης «διεθνούς κοινότητας» κατά των «κρατών-παριών» που κατηγορούνται, δικαιολογημένα ή όχι, ότι «έχουν μεταφέρει την

κατασκευή όπλων σε υπόγειες εγκαταστάσεις, προκειμένου να μην εντοπίζονται από δορυφόρους και κατασκοπευτικά αεροσκάφη».⁶⁰

Αυτές οι εξελίξεις προδιαγράφονταν προφητικά στο *Mille Plateaux*, όπου οι Ντελέζ και Γκουαταρί ανέθεταν στην πολεμική μηχανή (που, ας μην ξεχνάμε, είναι όπως όλες *αφηρημένη*, ένα δυναμικό λειτουργικό διάγραμμα) δύο πόλους:

- Όταν αντικείμενό της είναι «η σχεδίαση μιας δημιουργικής γραμμής φυγής, η σύνθεση ενός λείου χώρου και η κίνηση των ανθρώπων στο χώρο αυτό». Σε αυτή της τη λειτουργία, που εκφράζει την ουσία της, η πολεμική μηχανή μπορεί μεν να καταφύγει στον πόλεμο, αλλά μόνο συμπληρωματικά στον αγώνα της κατά του Κράτους και των επικωδικώσεων και των γραμμώσεων που αυτό επιχειρεί, ή κατά της παγκόσμιας αξιωματικής που το Κράτος υπηρετεί στην ύστερη καπιταλιστική φάση που διανύουμε.

- Όταν αντικείμενό της είναι απευθείας ο πόλεμος, οπότε «σχηματίζει μια γραμμή ολοκληρωτικής καταστροφής». Δεν πρόκειται για την ουσιαστική λειτουργία της, αλλά γι' αυτήν που αναλαμβάνει, είτε όταν υποτάσσεται και ενσωματώνεται στο Κράτος, είτε όταν ενσωματώνει και αναλαμβάνει να υλοποιήσει την παγκόσμια αξιωματική καθιστώντας τα Κράτη απλούς φορείς και όργανά της.⁶¹

Η διττότητα της γραμμής φυγής, ως δημιουργική γραμμή μετάλλαξης απ' τη μια, και ως καταστροφική γραμμή αφανισμού απ' την άλλη, αναλύεται και στο πλατώ της μικροπολιτικής και της τμηματικότητας. Εκεί,⁶² ο φασισμός σχετίζεται ακριβώς με τη στιγμή που η πολεμική μηχανή, από όργανο του Κράτους, αποκτά τον έλεγχο του. Αντίστοιχα, η παγκόσμια πολεμική μηχανή έχει «δύο διαδοχικές μορφές: μια φασιστική [...] και μια μετα-φασιστική, στην οποία η πολεμική μηχανή αναλαμβάνει ως αντικείμενό της απευθείας την ειρήνη, ως ειρήνη του Τρόμου ή της Επιβίωσης».

Η πολεμική μηχανή αναμορφώνει έναν λείο χώρο που τώρα διεκδικεί να ελέγχει, να περικυκλώνει ολόκληρη τη γη. Ο ολοκληρωτικός πόλεμος καθαυτός έχει πια ξεπεραστεί, προς μια μορφή ειρήνης που είναι ακόμη πιο τρομακτική. Η πολεμική μηχανή πήρε τον έλεγχο του σκοπού, που είναι η παγκόσμια τάξη, και τα Κράτη δεν είναι πλέον

παρά αντικείμενα ή μέσα προσαρμοσμένα στη μηχανή αυτή. Αυτό είναι το σημείο που ο τύπος του Clausewitz έχει αποτελεσματικά αντιστραφεί.⁶³

Συμπερασματικά, στους δύο τόμους του *Καπιταλισμός και Σχιζοφρένεια*, οι Ντελέζ και Γκουαταρί, μπορεί να μην προσφέρουν κάποιο πρότυπο χωρικής ή πολιτικής ανάλυσης έτοιμο προς χρήση από τον ερευνητή, αλλά σίγουρα αφήνουν παρακαταθήκη ένα πλούσιο εννοιολογικό οπλοστάσιο το οποίο, συνδυασμένο με την πολλές φορές εντυπωσιακή διορατικότητά τους, παραμένει εξαιρετικά επίκαιρο και, μέχρι σχετικά πρόσφατα, μάλλον ανεκμετάλλευτο. Εκτός από τις έννοιες που μας κληροδότησαν, και το εξαιρετικά ενδιαφέρον δίοραμα της παγκόσμιας ιστορίας που καταφέρνει να είναι ταυτόχρονα σχεδόν απλοϊκό στη σχηματικότητά του και ασύλληπτα σύνθετο στις λεπτομέρειές του (που προφανώς δεν αποδόθηκαν καθόλου στην παρουσίαση που προηγήθηκε), είναι η ιδιαίτερη Ντελεζιανή οπτική της εμμένειας που έχει αποδειχθεί ιδιαίτερα επιδραστική στο πώς εννοιολογείται ο χώρος και οι διαδικασίες παραγωγής και μεταλλαγής του από τα σύγχρονα ρεύματα σκέψης στη γεωγραφία. Επίσης, δυστυχώς, τα πρώτα χρόνια του 21^{ου} αιώνα έχουν επιβεβαιώσει και από μία σκοτεινή πλευρά το «αστείο» του Φουκό: η παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση αφενός, και η παγκόσμια προσφυγική κρίση αφετέρου, μας προτρέπουν να μελετήσουμε ξανά τις αναλύσεις των Ντελέζ και Γκουαταρί για τον καπιταλισμό, τον παγκόσμιο λείο χώρο του και τις άνισες γεωγραφίες τους.

Σημειώσεις

3. Για μια σύντομη συγκριτική παρουσίαση των δύο θεωριών, βλ. Müller, M. (2015) "Assemblages and Actor-networks: Rethinking Socio-material Power, Politics and Space", *Geography Compass* 9/1 (2015).

4. Bonta, M. Protevi, J. (2004) *Deleuze and Geophilosophy*, Edinburgh: Edinburgh University Press. Πρβλ. επίσης Chisholm, D. (2007) "Rhizome, Ecology, Geophilosophy (A Map to this Issue)", *Rhizomes*, Issue 15 (<http://www.rhizomes.net/issue15/chisholm.html>)

5. Allen, J. (2003) *Lost Geographies of Power*, Oxford: Blackwell, σ. 3. Το βιβλίο Έχει παρουσιαστεί από τον υπογράφοντα στις *Γεωγραφίες*.

6. Μια εξαιρετική (και αρκετά αναλυτική) εισαγωγή στη σκέψη του Ντελέζ είναι το λήμμα της ανοιχτής φιλοσοφικής εγκυκλοπαίδειας του Πανεπιστημίου του Stanford στο διαδίκτυο, γραμμένο από τον

Daniel Smith και τον John Protevi. Πρβλ. <https://plato.stanford.edu/entries/deleuze/>

7. Αυτές οι διαδικασίες συναποτελούν την «ενδιάμεση», μορφογενετική φάση ανάμεσα στο *δυνητικό* (*virtuel*) και το *ενύπαρκτο* (*actuel*) και μπορούν να περιγραφούν υπό τον γενικό όρο *εντατικό* (*intensive*). Οι εντατικές ιδιότητες ενός σώματος δεν μπορούν να διαιεθούν χωρίς να επέλθει μεταβολή τους (π.χ. θερμοκρασία), σε αντίθεση με τις εκτατικές (*extensive*), όπως το μήκος ή το βάρος. Το *ενύπαρκτο* αφορά τον πραγματοποιημένο κόσμο που χαρακτηρίζεται από εκτατικές ιδιότητες: πρόκειται για «διαστρωματωμένα συστήματα», σταθερά και σε κατάσταση ισορροπίας, τα οποία δεν ανήκουν μόνο στο γεωλογικό πεδίο, αλλά και στο βιολογικό, το γλωσσολογικό και το κοινωνικό. Το *δυνητικό* αναφέρεται στις δομές αυτών των εντατικών διαδικασιών, στα αφηρημένα «ανακριβή μα αυστηρά» διαγράμματα που αυτές ακολουθούν. Για τον Ντελέζ, το τροπικό καθεστώς του δυνητικού δεν είναι ούτε πιθανό ούτε αναγκαίο, αλλά είναι απολύτως πραγματικό.

8. Saldanha, A. (2017) *Space After Deleuze*, London, New York: Bloomsbury, σ. 3.

9. Deleuze, G. (1988) *Foucault*, London & New York: Continuum

10. Αναφέρεται στο Patton, P. (2000) *Deleuze and the Political*, London & New York: Routledge, σ. 49.

11. Ό.π., σ. 51.

12. Ο Ντελέζ επαναλαμβάνει συχνά στο έργο του πως οι διάφορες περιγραφές που επιχειρεί συσχετίζοντας φαινομενικά άσχετα μεταξύ τους πεδία δεν είναι μεταφορικές, αλλά κυριολεκτικές. Το βιβλίο που έδειξε μάλλον αναντίρητα πως ο ισχυρισμός αυτός δεν είναι ένα είδος μεταμοντέρνου παιχνιδιού αλλά... κυριολεξία, ήταν το DeLanda, M. (2002) *Intensive Science and Virtual Philosophy*, London: Continuum, στο οποίο εξηγούνταν οι Ντελεζιανές οντολογικές αρχές με βάση τη μαθηματική θεωρία των πολλαπλοτήτων, τις μη Ευκλείδειες γεωμετρίες και διάφορες εκδοχές της θεωρίας της πολυπλοκότητας.

13. Ό.π., σ. 53.

14. Εδώ βρίσκεται εν σπέρματι το κεντρικό επιχείρημα του Allen (ό.π.) πως η εξουσία έχει διάφορες τροπικότητες (κυριαρχία, καταναγκασμός, αυθεντία, αποπλάνηση, πειθώ κ.λπ.) των οποίων οι χωρικές ποιότητες (έκταση, ένταση, διασπορά, κ.λπ.) διαφέρουν.

15. Στο πρωτότυπο, “*Gut und Böse, Gut und Schlecht*”. Όπως σημειώνει η Λίλα Τρουλινού, το πρώτο ζεύγος αναφέρεται στο καλό και το κακό ως ηθικές έννοιες και το δεύτερο στον αγαθό ή εσθλό και τον άσημο ή χυδαίο, με την έννοια της ευγενούς και ταπεινής καταγωγής αντίστοιχα.

16. Νίτσε, Φ. (χ.χ.) *Η Γενεαλογία της Ηθικής*. Θεσσαλονίκη: Εκδοτική Θεσσαλονίκης, σ. 80.

17. Βλ. το σημείωμα του Brian Massumi στο Deleuze, G. Guattari, F. (1987), *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*, London & New York: Continuum, σ. xvii και υποσημείωση 4 του παρόντος.

18. Δεν αποκλείει αυτή η απόφαση την ύπαρξη κοινωνικών μορφών συλλογικής ισχύος, όπως αυτές που μελέτησε η Hannah Arendt. Εδώ απλώς τονίζεται η ιδιότητα της ισχύος ως πόρου και η αντίθεση της με την εξουσία που αποτελεί σχέση.

19. Το αλλοπλαστικό στρώμα δεν αφορά αποκλειστικά το ανθρωπογενές περιβάλλον, αλλά όλα τα έμβια όντα που παραλλάσσουν το περιβάλλον τους.

20. Foucault, M. (1977) «Preface to ‘Anti-Oedipus’», βλ. για παράδειγμα, στο <http://goo.gl/mRIUCV>. Οι Deleuze και Γκουαταρί γράφουν: «...το βασικό πρόβλημα της πολιτικής φιλοσοφίας παραμένει πάντα εκείνο που έθεσε ο Spinoza (και που ο Reich ξαναέφερε στην επικαιρότητα): ‘Γιατί οι άνθρωποι μάχονται για τη σκλαβιά τους, σαν

να πρόκειται για τη σωτηρία τους;’», Ντελέζ, Ζ. Γκουαταρί, Φ. (1977) *Καπιταλισμός και Σχιζοφρένεια: ο Αντι-Οιδίπους*, Αθήνα: Ράππας, σ. 37.

21. Foucault, M. Deleuze, G. (1972) «Intellectuals and Power: A conversation between Michel Foucault and Gilles Deleuze», στο <https://goo.gl/pnVbza>.

22. Holland, E. (1999) *Deleuze and Guattari's Anti-Oedipus: An Introduction to Schizoanalysis*, London: Routledge, σ. x.

23. Η κριτική τους στην ψυχανάλυση οργανώνεται γύρω από πέντε «παραλογισμούς» ή «υπερβατολογικές ψευδαισθήσεις», οι οποίες «αποδίδουν τα χαρακτηριστικά των εκτατικών ιδιοτήτων των εν ενεργεία προϊόντων στην εντατική διαδικασία που τα παρήγαγε ή [...] όλοι οι παραλογισμοί υποτάσσουν τις διαφορικές διαδικασίες σε ταυτότητες που συνάγονται από τα προϊόντα τους». Βλ. Smith, D. Protevi, J., ό.π.

24. Ντελέζ και Γκουαταρί, ό.π., σ. 37.

25. Ό.π., σ. 41.

26. Ό.π., σ. 18.

27. Βλ. σχετικά Deleuze, G. (2006) *Η Πτώση: Ο Λάμπιντς και το Μπαρόκ*, Αθήνα: Πλέθρον, σσ. 128-78 και Shaviro, S. (χ.χ.) «God, or the Body without Organs», στο <http://www.shaviro.com/Other-texts/God.pdf>.

28. «Θα έπρεπε λοιπόν να ερμηνεύσουμε αναδρομικά όλη την ιστορία στο φως του καπιταλισμού, υπό τον όρο να ακολουθήσουμε με ακρίβεια τους κανόνες που διατύπωσε ο Μαρξ: [...] η παγκόσμια ιστορία είναι η ιστορία των συμπτώσεων και όχι της αναγκαιότητας των τομών και των ορίων και όχι της συνέχειας». Ντελέζ-Γκουαταρί, ό.π., σ. 161. Για την ερμηνεία αυτής της κάπως αινιγματικής σύνδεσης της ενδοχρονικότητας με τον Μαρξ, κυρίως μέσω της σχέσης της Ντελεζγκαταριανής «οικουμενικής ιστορίας» με τον Althusser, βλ. Read, J. (2003) «A Universal History of Contingency: Deleuze and Guattari on the History of Capitalism», *Borderlands e-journal* 2(3), στο http://www.borderlands.net.au/vol2no3_2003/read_contingency.htm.

29. Read, ό.π.

30. Βλ. σχετικά Buchanan, I. (2008), «Power, Theory and Praxis», Buchanan, I., Thorburn, N. (eds.) *Deleuze and Politics*, Edinburgh: Edinburgh University Press, σσ. 13-34.

31. «[Ο]ι πρωτόγονες κοινωνίες είναι προφορικές, όχι γιατί τους λείπει ένα σύστημα γραφής, αλλά αντίθετα επειδή το σύστημα αυτό είναι ανεξάρτητο από τη φωνή, και χαράζει πάνω στα σώματα σημεία που [...] δεν ευθυγραμμίζονται με αυτήν· αντίθετα, οι βάρβαροι πολιτισμοί είναι γραφτοί, όχι γιατί έχασαν τη φωνή, αλλά γιατί το σύστημα γραφής [...] υποτάχθηκε στη φωνή. [...] Με το να υποτάσσεται τόσο στη φωνή, η γραφή τελικά την υποσκελίζει.» Ντελέζ, Γκουαταρί, ό.π., σ. 235.

32. Βλ. σχετικά την απεικόνιση του «πολιτικού σώματος» κατά τον John of Salisbury από ένα χειρόγραφο του 13ου αιώνα, στο Sennett, R. (1994), *Flesh and Stone: The Body and the City in Western Civilization*, London and New York: WW Norton, σ. 167.

33. Ντελέζ, Γκουαταρί, ό.π., σ. 252 –παράλλαξη μετάφραση. Και αλλού: «[Τ]ο πρωταρχικό κράτος μοιάζει με αφαίρεση που ανήκει σε μίαν άλλη διάσταση, αφαίρεση πάντα παράμερη και λανθάνουσα, που όμως ξαναφανερώνεται και ξανάρχεται ακόμα δριμύτερη στις κατοπινές μορφές που της δίνουν συγκεκριμένη υπόσταση. Κράτος ευμετάβλητο –αλλά δεν υπήρξε ποτέ παρά ένα και μόνο κράτος», ό.π., σ. 255 –η έμφαση δική μας.

34. «[Τ]ο καθένα από τούτα τα στοιχεία βάζει σε κίνηση πολλές διεργασίες αποκωδίκωσης και απεδαιφικοποίησης, ολόκληρα διαφορετικής προέλευσης: για τον ελεύθερο εργάτη, απεδαιφικοποίηση της γης με την ιδιωτικοποίηση (σ.σ.: μέσω, π.χ., του enclosure act) αποκωδίκωση

των μέσων παραγωγής με την ιδιοποίηση· στέριση των μέσων κατανόησης με τη διάλυση της οικογένειας και της συντεχνίας· και τέλος αποκωδίκωση του εργατή προς όφελος της ίδιας της εργασίας ή της μηχανής –και, για το κεφάλαιο, απεδαφικοποίηση του πλούτου με τη νομισματική αφαίρεση· αποκωδίκωση των ροών της παραγωγής με το εμπορευματοκεφάλαιο· αποκωδίκωση των κρατών με το νομισματοπιστωτικό κεφάλαιο και το δημόσιο χρέος· αποκωδίκωση των μέσων παραγωγής με τον σχηματισμό του βιομηχανικού κεφαλαίου κτλ.,» όπ.π., σ. 261.

35. Οι Ντελέζ και Γκουαταρί χρησιμοποιούν τον όρο «αξιοματική» με τρεις διαφορετικές (αλλά προφανώς αλληλο-σχετιζόμενες) έννοιες: αυτή που συζητάμε εδώ και αφορά την πολιτική οικονομία (αντίθετο: η [επι]κωδίκωση), την επιστημολογική αξιοματική σύμφωνα με την οποία αναπτύσσεται και λειτουργεί η Μείζων ή Βασιλική Επιστήμη (αντίθετο: η προβληματική ως τρόπος έκφρασης της ελάσσονος ή νομαδικής επιστήμης), και την οντολογική αξιοματική σύμφωνα με το οποίο σχηματίζονται τα στρώματα (αντίθετο: η διαγραμματική, σύμφωνα με την οποία λειτουργεί μια αφηρημένη μηχανή σε ένα συναρμολόγημα). Βλ. Bonta & Protevi, όπ.π., σσ. 57-9.

36. Ντελέζ και Γκουαταρί, όπ.π., σ. 287.

37. Όπ.π., σ. 273.

38. Όπ.π., σ. 301.

39. Για τη θαυμάσια ανάλυση των δύο μορφών χρήματος που έγινε ιδιαίτερα επίκαιρη μετά τη χρηματοπιστωτική κρίση που ξέσπασε το 2008, βλ. όπ.π., σσ. 265-70. Πρβλ. επίσης Lazzarato, M. (2014) *Η Κατασκευή του Χρωμένου Ανθρώπου*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σσ. 95-6.

40. Lazzarato, όπ.π., σ. 94. Το βιβλίο αυτό είναι πολύτιμο για την κριτική ανάγνωση της τωρινής συγκυρίας κατά την οποία το χρέος έχει ρητά μετατραπεί σε κύριο εργαλείο επιβολής πολιτικής, και δομεί τη θεωρητική του θέση γύρω από τη συμβολή του *Αντι-Οιδιπόδα*.

41. Deleuze & Guattari (1987), όπ.π., σ. 159.

42. «Αποκαλούμε 'πλατώ' οποιαδήποτε πολλαπλότητα συνδεδεμένη με άλλες πολλαπλότητες μέσω επιφανειακών υπόγειων ριζών με τέτοιο τρόπο ώστε να σχηματίζεται ή να επεκτείνεται ένα ριζώμα. Γράφουμε αυτό το βιβλίο σαν ένα ριζώμα. Αποτελείται από πλατώ. Του δόσαμε κυκλική μορφή, αλλά μόνο για να σπάσουμε πλάκα. [...] Το κάθε πλατώ μπορεί να διαβαστεί ξεκινώντας από οποιοδήποτε σημείο και μπορεί να συνδεθεί με οποιοδήποτε πλατώ». Όπ.π., σ. 22.

43. Bonta & Protevi, όπ.π., σ. 146.

44. Deleuze & Guattari (1987), όπ.π., σ. 474-5.

45. Όπ.π., σ. 481.

46. Όπ.π., σ. 432-33.

47. Οι Ντελέζ και Γκουαταρί δεν αναπτύσσουν ιδιαίτερα τον ισχυρισμό τους, αλλά ένα βιβλίο που μοιάζει να εκκινεί από εδώ για να προτείνει μια νέα αφήγηση της ιστορίας της Δύσης από το 1000 μ.Χ. μέχρι σήμερα είναι το DeLanda, M. (1997) *A Thousand Years of Non-Linear History*. New York: Zone Books.

48. Deleuze & Guattari (1987), όπ.π., σ. 441.

49. Όπ.π., σ. 181.

50. Όπ.π., σ. 454.

51. Όπ.π., σ.458. «... η σύγχρονη εξουσία δεν ανάγεται πια καθόλου στο κλασικό δίπολο 'καταστολή ή ιδεολογία' αλλά περιλαμβάνει διαδικασίες κανονικοποίησης, συγχρονισμού, μοντελοποίησης, και πληροφορίας που εξαρτώνται από τη γλώσσα, την αντίληψη, την επιθυμία, την κίνηση, κ.λπ. και εξελίσσονται με τη βοήθεια μικρο-συναρμολογημάτων. Αυτή η συνάρθρωση απαιτεί τόσο την καθυπόταξη όσο και την υποδούλωση στις ακραίες τους μορφές, ως δύο ταυτόχρονα μέρη που αδιάλειπτα ενισχύουν και θρέφουν το ένα το άλλο. Για παράδειγμα, κανείς είναι υποταγμένος στην τηλεόραση από τη στιγμή

που τη χρησιμοποιεί και την καταναλώνει [...] αλλά είναι επίσης υποδουλωμένος στην τηλεόραση ως μια ανθρώπινη μηχανή από τη στιγμή που οι τηλεθεατές [...] [είναι] εγγενή συστατικά μέρη της, 'input' και 'output'».

52. Όπ.π., σ. 492 (η έμφαση στο πρωτότυπο). Σχετικά με τον προβληματισμό που αναπτύσσεται συνοπτικά σε αυτό το χωρίο, βλ. και το διάσημο δοκίμιο Deleuze, G. (2002) "Postscript on Control Societies", στο Levin, T.Y., Frohne, U., Weibel, P. (eds.) *Ctrl [Space]: Rhetorics of Surveillance from Bentham to Big Brother*, Karlsruhe: ZKM, σσ. 316-321.

53. Deleuze & Guattari (1987), όπ.π., σσ. 210-12.

54. Με φουκοϊκούς όρους, θα λέγαμε στο επίπεδο διακυβέρνησης των πληθυσμών (βιοεξουσία, με τις στατιστικές και επιστημονικές σταθμίσεις της) και στο επίπεδο της «μικροφυσικής της εξουσίας» (πειθαρχικοί μηχανισμοί με τις λεπτοφυσικές τους τεχνικές διόρθωσης της συμπεριφοράς). Οι Ντελέζ και Γκουαταρί γράφουν: «Κάθε κέντρο [εξουσίας] έχει αυτή τη μικροϋφή. Οι μικροϋφές –και όχι ο μαζοχισμός– εξηγούν ως οι καταπιεσμένοι αναλαμβάνουν ενεργητικό ρόλο στην καταπίεση: οι εργάτες των πλούσιων κρατών συμμετέχουν ενεργά στην εκμετάλλευση του Τρίτου Κόσμου, στον εξοπλισμό δικτατοριών, στη μόλυνση της ατμόσφαιρας». Όπ.π., σ. 225.

55. Όπ.π., σ. 380-81.

56. Αναφ. όπ.π., σ. 386.

57. Όπ.π., σ. 389.

58. Όπ.π., σ. 415.

59. Bonta & Protevi, όπ.π., σ. 95. Η τελευταία φράση στα αγγλικά είναι «go underground», που σημαίνει ταυτόχρονα «να καταφύγει στα υπόγεια» και «να βγει στην παρανομία», κάτι αντίστοιχο με την ελληνική φράση «να πάρει τα βουνά» η οποία όμως επίσης υπονοεί την καταφυγή σε απόμερες σπηλιές και φυσικά ορεινά καταφύγια.

60. Όπ.π., σ. 96. Προκειμένου να καταστρέψουν ένα υπόγειο δίκτυο στοών και σπηλαίων του λεγόμενου Ισλαμικού Κράτους στο Αφγανιστάν, οι ΗΠΑ χρησιμοποίησαν για πρώτη φορά την πιο ισχυρή μη πυρηνική βόμβα τους τον Απρίλιο του 2017.

61. Όπ.π., σ. 422.

62. Όπ.π., σ. 230-31.

63. Όπ.π., σ. 421. Ο αναφερόμενος τύπος είναι φυσικά το περίφημο απόφθεγμα «Ο πόλεμος είναι η συνέχιση της πολιτικής με άλλα μέσα». Ο Φουκό είχε επίσης ισχυριστεί πως και η αντίστροφη πρόταση έχει ισχύ, και μάλιστα γενική («Ο ρόλος της πολιτικής εξουσίας είναι να επανεγγράψει εσαεί τον εν λόγω συσχετισμό δυνάμεων [που καταγράφηκε στην τελική μάχη του πολέμου], να τον επανεγγράψει στους θεσμούς, στις οικονομικές ανισότητες, στη γλώσσα, ακόμα και στα σώματα των μεν και των δε». Βλ. Foucault, M. (2002) *Για την Υπεράσπιση της Κοινωνίας*, Αθήνα: Ψυχογιός, σ. 33). Ωστόσο, οι Ντελέζ και Γκουαταρί εδώ αναφέρονται σε κάτι διαφορετικό: την κατάληψη των κρατικών λειτουργιών από την πολεμική μηχανή του στρατιωτικο-βιομηχανικού συμπλέγματος. Σε σχέση με τη συγκυρία του μεταναστευτικού-προσφυγικού και τους χειρισμούς της ΕΕ, βλ. Φωτιάδης, Α. (2015) *Εμποροι των Συνόρων: Η νέα ευρωπαϊκή αρχιτεκτονική επιτήρησης*, Αθήνα: Ποταμός.

Βιβλιογραφία

Allen, J. (2003) *Lost Geographies of Power*, Oxford: Blackwell
Bonta, M. Protevi, J. (2004) *Deleuze and Geophilosophy*, Edinburgh: Edinburgh University

- Buchanan, I. (2008), «Power, Theory and Praxis», Buchanan, I., Thorburn, N. (eds.) *Deleuze and Politics*, Edinburgh: Edinburgh University Press
- Chisholm, D. (2007) “Rhizome, Ecology, Geophilosophy (A Map to this Issue)”, *Rhizomes*, Issue 15, <http://www.rhizomes.net/issue15/chisholm.html>
- DeLanda, M. (1997) *A Thousand Years of Non-Linear History*, New York: Zone Books
- DeLanda, M. (2002) *Intensive Science and Virtual Philosophy*, London: Continuum
- Deleuze, G. (1988) *Foucault*, London & New York: Continuum
- Deleuze, G. (2002) “Postscript on Control Societies”, στο Levin, T.Y., Frohne, U., Weibel, P. (eds.) *Ctrl [Space]: Rhetorics of Surveillance from Bentham to Big Brother*, Karlsruhe: ZKM
- Deleuze, G. (2006) *Η Πτύχωση: Ο Λάμπνις και το Μπαρόκ*, Αθήνα: Πλέθρον
- Deleuze, G. Guattari, F. (1987), *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*, London & New York: Continuum
- Foucault, M. (2002) *Για την Υπεράσπιση της Κοινωνίας*, Αθήνα: Ψυχογιός
- Foucault, M. Deleuze, G. (1972) «Intellectuals and Power: A conversation between Michel Foucault and Gilles Deleuze», στο <https://goo.gl/pnVbza>
- Holland, E. (1999) *Deleuze and Guattari's Anti-Oedipus: An Introduction to Schizoanalysis*, London: Routledge
- Lazzarato, M. (2014) *Η Κατασκευή του Χρωμένου Ανθρώπου*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Müller, M. (2015) “Assemblages and Actor-networks: Rethinking Socio-material Power, Politics and Space”, *Geography Compass* 9/1 (2015)
- Νίτσε, Φ. (χ.χ.) *Η Γενεαλογία της Ηθικής*. Θεσσαλονίκη: Εκδοτική Θεσσαλονίκης
- Ντελέζ, Ζ. Γκουαταρί, Φ. (1977) *Καπιταλισμός και Σχιζοφρένεια: ο Αντι-Οιδίπους*, Αθήνα: Ράππας
- Patton, P. (2000) *Deleuze and the Political*, London & New York: Routledge
- Read, J. (2003) «A Universal History of Contingency: Deleuze and Guattari on the History of Capitalism», *Borderlands e-journal* 2(3), στο http://www.borderlands.net.au/vol2no3_2003/read_contingency.htm
- Saldanha, A. (2017) *Space After Deleuze*, London, New York: Bloomsbury
- Sennett, R. (1994), *Flesh and Stone: The Body and the City in Western Civilization*, London and New York: WW Norton
- Shavero, S. (χ.χ.) «God, or the Body without Organs», στο <http://www.shavero.com/Othertexts/God.pdf>
- Φωτιάδης, Α. (2015) *Έμποροι των Συνόρων: Η νέα ευρωπαϊκή αρχιτεκτονική επιτήρησης*, Αθήνα: Ποταμός